Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін

Хоменко Анатолій Сергійович

«Питання статусу Азовського моря та Керченської протоки в україно-російських відносинах»

Спеціальність: 014. Середня освіта (історія)
Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник
_____ О.В. Потєхін,
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики
навчання історичних дисциплін
«____» _____ 20__ року
Виконавець
_____ А.С. Хоменко
«____» _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ 1 6
ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА 6
1.1. Історіографія 6
1.2. Джерела 15
РОЗДІЛ 2 18
ПРОБЛЕМА АЗОВСЬКОГО МОРЯ 18
2.1 Правовий статус Азовського моря 18
2.2. Російська блокада 28
РОЗДІЛ 3 37
ПРОБЛЕМА КЕРЧЕНСЬКОЇ ПРОТОКИ 37
3.1 Правовий статус 37
3.2. Конфлікт за Тузлу 42
3.3. Протистояння 2018 р. 47
ВИСНОВКИ 57
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ 60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні на морський транспорт припадає понад 80% загального обсягу вантажоперевезень. Морський транспорт дозволяє перевозити вантажі, війська на величезні відстані, він значно дешевший, ніж авіаційний та залізничний. Географічно, Україну (на півдні) омивають два моря — Чорне та Азовське. Україна, спільно з Росією використовують Керченську протоку. Якщо в добу СРСР між республіками не існувало територіальних претензій, то після розпаду Союзу вони з'явились. Керченсько-Азовська акваторія стала яблуком розбрату між Росією та Україною. У акваторії знаходяться значні поклади нафти та газу, у морі є великі запаси риби та інших біоресурсів. Україна наполягає на розмежуванні акваторії, знаючи, що їй відійде більша частина і контроль за Керч-Єнікальським каналом. Росія прагне, аби акваторія залишалась у спільному користуванні. Після анексії Криму та відкритті Керченського мосту, Азовське море, фактично, стало внутрішньою водоймою Російської Федерації. Росія, перешкоджає прохід протокою українськими судами, чим завдає удару по українським портам Бердянськ та Маріуполь, через які експортують сировину, зерно, доставляють матеріали для українських машинобудівних та металургійних підприємств. Тож проблема Азовського моря та Керченської акваторії надзвичайно болюча тема для сучасної України, яка потребує вирішення.

Мета дослідження – розглянути проблему Азовсько-Керченської Акваторії у сучасних україно-російських стосунках. Відповідно до мети сформовано наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу зазначеної проблематики;
- дослідити правовий статус Азовського моря;
- описати блокування російською стороною Азовської акваторії;
- визначити правовий статус Керченської протоки.

Об'єктом дослідження виступають українсько-російські відносини стосовно питання статусу Керченської протоки.

Предмет дослідження статусу Азовського моря та Керченської протоки в україно-російських відносинах.

Територіальні рамки охоплюють Азовську акваторію та Керченську протоку.

Хронологічні рамки дослідження з 1991 р. по 2019 р.

Такі хронологічні рамки зумовлені тим, що до розпаду СРСР Азовське море було внутрішнім морем України та Росії. Воно знаходилось в спільному використані обох країн. З розпадом СРСР в 1991 році питання статусу Азовського моря стає надзвичайно гостро.

Крайня межа дослідження 2019 рік. В цьому році були повернуті полонені моряки та човни, що були захоплені у 2018 році.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та спеціальні методи наукового дослідження, застосування яких дозволяє вирішити поставлені цілі та завдання. Із загальнонаукових можна згадати про логічний метод, дедукцію, метод структурного та функціонального аналізу. Порівняльно-правовий метод та метод юридичного аналізу дозволяє порівняти зміст договорів щодо Керченсько-Азовської акваторії Історичний метод використаний у дослідженні питання формування статусу та режиму використання Азовського моря та Керченської протоки. Історико-системний метод дозволяє розглядати відносини між Україною та Росією в системі стосунків між двома країнами. При написанні дослідження використано проблемно-хронологічний принцип подачі інформації, за яким події висвітлюються не за хронологічною послідовністю, а за окремими блоками (Азовське море, Керченська протока).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що проведено комплексне дослідження розвитку, стану та перспектив розвитку міжнародно-правового регулювання використання Азовського моря та Керченської протоки. Наведено кілька поглядів на такі терміни як «територіальні води», «протока».

Описано погляди російської та української сторін на конфлікт щодо о. Тузли у 2003 р., протистояння 2018 р. Отримали подальшого розвитку аналіз процесу розвитку міжнародно-правової регламентації використання Керченської протоки та Азовського моря, осмислення окремих аспектів нормативно-правової бази України у сфері використання Азовського моря та Керченської протоки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можна використати для подальшого дослідження проблеми, при викладанні спецкурсів, семінарій з міжнародного права, політології, історії, конфліктології.

Апробація результатів дослідження. Головні положення дослідження апробовані автором на III Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародні відносини: історія, теорія, практика» (СумДПУ, 30 червня 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті» (м. Київ, 18–19 червня 2021 р.).

Структура дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. У першому розділі аналізується історіографія та джерельна база вказаної проблематики. У другому розділі аналізується правовий статус Азовського моря, перебіг блокади російською стороною акваторії. У другому розділі розглядається правовий статус Керченської протоки, конфлікт навколо Тузли 2003 р. та протистояння 2018 р.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія

Оскільки проблема Азовського моря та Керченської протоки є однією з найболючіших проблем сучасної України та дотепер не вирішена, можна знайти величезну кількість статей як в російській, так й в українській історіографії. Якщо говорити про статус Азовського моря, то варто звернути увагу, передусім на дослідженнях правників, які чудово обізнані з міжнародним правом та українсько-російськими угодами.

І українські й російські правники справедливо вказують на те, що азовське море є внутрішньою водоймою України та Росії, яка знаходиться у спільному користуванні та будь-які кроки однієї сторони повинні узгоджуватись з другою стороною. Дослідниця Г. Копачинська зазначає, відсутність морського кордону між Києвом та Москвою суперечить концепції міжнародного права. На думку вченої, на акваторію Азовського моря поширюється юрисдикція як України, так й Російської Федерації [58, с. 110]. Перемовини між двома країнами щодо статусу Азовського моря тривали з 1996 р. Г. Копачинська стверджує, що якщо Україна постійно наголошувала на поділі Азовського моря та Керченської протоки, то Росія виступала проти цього, аби мати «лазівки» у праві, користуватись свободою дій у всій акваторії. Український дослідник Н. Сіцінський стверджує, що основною причиною низької ефективності переговорного процесу щодо Керченсько-Азовського питання, є безкомпромісна позиція Росії, яка не визнає адміністративний кордон між РРФСР та Україною у складі Радянського Союзу [111, с. 152]. Така позиція Росії зумовлена тим, що Кремль прагне зсунути лінію розмежування у бік України, отримавши значні родовища газу в Азовській акваторії. На думку Н. Сіцінського, Україні слід звертатись по допомогу до міжнародних інстанцій, аби отримати справедливе встановлення морського кордону між двома країнами. На думку українського дослідника Т. Гайдабруса, компромісним

варіантом розв’язання спірного питання для України та Росії, може слугувати надання Азовському морю статусу міжнародного (встановлення 12-мильну зону територіальних вод) [24, с. 226]. Однак поряд з цим Україна отримає велику проблему – море стане вільним для міжнародного судноплавства, значно ускладниться розробка корисних копали на морському шельфі.

І. Панченко стверджує, що правовий статус Азовського моря як «внутрішнього моря двох держав» є прецедентом у міжнародному праві, оскільки не зустрічається в інших міжнародних нормативно-правових актах [85, с. 336]. На думку дослідника, російська сторона цілеспрямовано блокує перемовний процес, натомість й у діях України є величезні помилки, оскільки ці дії є непослідовними. А. Чернявський визначає Азовське море як закриту водойму. На думку дослідника, українська сторона має денонсувати договір 2003 р., домогтися встановлення російської та української економічних зон [131, с. 90]. О. Романуха стверджує, що Росія прагне перебрати на себе контроль за Азовською акваторією, аби контролювати транзитні шляхи, що ведуть з Європи до Азії [99, с. 101]. В Росії активно обговорювали ідею будівництва каналу Євразія, що мав з’єднати Каспійське та Азовське моря. Дослідник виділяє чотири етапи обговорення статусу Керченсько-Азовської акваторії.

Це: 1) 1991 – 1996 рр.;

2) 1996 – 2004 рр.;

3) 2004 – 2010 рр.;

4) 2010 – 2015 рр.

Дослідник С. Дорош зазначає, що Росія цілеспрямовано, починаючи з 2014 р., блокувала просування човнів до українських морських портів Бердянська та Маріуполя, внаслідок чого українська сторона зазнавала мільярдні збитки [37]. М. Міхненко, розглядаючи ситуацію, пов’язану з Азовським морем, приходить до висновку, що Росія прагне контролювати не лише добування корисних копалин, а й вилов риби. Як підтвердження цього факту, дослідник наводить статистику – якщо у 2014 р. Росія виловила в азово-

чорноморському басейні 51 тис. т. риби, то у 2017 р. – 90 тис. т. Внаслідок чого, Азовське море стрімко, щороку, втрачає біоресурси. На думку дослідника, Росія після 2014 р. перебрала на себе контроль за шляхами цивільного судочинства, усунула конкурента на ринку експорту аграрної зернової продукції, тисне на керівництво України, щодо поступок у питаннях Криму (подача питної води, інше) [72].

Російські дослідники та правники теж погоджуються з тим, що Азовське море є внутрішньою водоймою Росії та України. Однак постійно наголошують на тому, що Азовське море тривалий час було у складі Російської імперії, а згодом – СРСР. На думку А. Баранова, Росія прагне насамперед, не допустити в Азовське море військові човни третіх країн, передусім НАТО, а морське дно слід ділити з урахуванням його ресурсного потенціалу та рельєфу, аналогічно прецеденту Каспійського моря [7, с. 108]. Дослідники А. Мельцов та Е. Драчова стверджують, що акваторія має бути розмежована за нормами міжнародного права [70, с. 60]. Автори відкрито заявляють, що до того часу, поки Україна та міжнародна спільнота не визнають Крим російським, доти не будуть встановлені морські кордони у Чорному та Азовському морях. Є. Чукліна стверджує, що Азовське море можна розмежувати шляхом проведення серединної лінії за принципом рівновіддаленості (за Конвенцією 1982 р.) або за проведенням модифікованої серединної лінії, з врахуванням специфіки моря [133, с. 81]. Однак найкращий варіант – не проводити жодних розмежувань, залишити ситуацію такою, якою вона є на цю мить (спільне користування). На думку дослідниці, прогрес у російсько-українських перемовинах щодо Азовської акваторії був зупинений у 2014 р., не з анексією Криму, а зміною політичного керівництва України. Дослідник В. Васильєв стверджує, що українська сторона маніпулює ситуацією довкола Азовсько-Керченської акваторії, і пропозиції щодо розмежування акваторії, які надає українська сторона, є несправедливими що до Росії [14, с. 10]. На думку дослідника В. Дорошенка, Азовське море є історичною затокою. Ні Україна ні Росія в односторонньому порядку не можуть змінити статус Азовського моря [38, с.

346]. На думку А. Суржина, Чорне та Азовське моря є стратегічними для Російської Федерації, не лише як транспортні артерії, а й з військової точки зору (захист південних кордонів Росії) [119, с. 137]. Російський аналітик Г. Березовський наголошує на тому, що Україна та Росія не зможуть розв'язати питання пов'язані зі статусом Керченської протоки ще багато років, якщо не розв'язали це питання у 1990-х рр. [10].

Немає єдиного погляду російських та українських дослідників на статус та значення Керченської протоки. Обидві сторони сходяться на тому, що об'єкт має знаходитись у спільному користуванні. Т. Гайдабрус стверджує, що Росія та Україна не можуть розмежувати Керченську протоку, оскільки позиції обох країн є діаметрально протилежними [24, с. 228]. Якщо проводити розмежування за міжнародним правом, то Україна отримає переваги, контроль за каналом, що категорично не влаштовує Росію. Т. Папян зазначає, що російська сторона пропонує Києву спільне володіння Керч-Єнікальським каналом, оскільки у міжнародному праві відсутні норми, згідно з якими канал був би власністю однієї держави. Російську сторону задовольняє варіант розмежування за яким передбачається створення невеликих зон відповідальності вздовж узбережжя кожної з держав [86, с. 125]. С. Кузнецов та Т. Аверочкіна стверджують, що у міжнародному законодавстві існує величезна проблема щодо визначення статусу проток [61, с. 38]. Дослідники стверджують, що Керченська протока має міжнародний статус і свідченням цього є те, що судна, що проходять крізь протоку, йдуть до портів двох держав (а не однієї), човни йдуть під прапорами різних держав. На думку дослідників після будівництва Кримського мосту, Росія взяла повністю під свій контроль рух Керченською протокою, що є грубим порушенням усіх домовленостей між Росією та Україною. О. Марусяк зазначає, що російська сторона раніше неодноразово порушувала умови угод укладених з Україною, прагнула здобути домінування у Чорноморському регіоні, ігноруючи позицію опонентів [69, с. 117]. На думку дослідника Г. Анцилевича, питання Керченської протоки слід було вирішувати у 1990-х рр., одразу ж після розпаду СРСР, коли Україна мала сильні позиції, могла

відстояти власні інтереси [3, с. 215]. М. Блажиєвська вказує на те, згідно з правовим статусу, Керченська протока є спільним володінням обох країн [12, с. 58]. На її думку, жодна зі сторін не може змінити правовий статус цієї протоки. Однак праця дослідниці була написана 2004 р., тому не враховувала реалії 2014-2019 рр. На думку С. Дороша, невизначеність у статусі Керченської протоки дозволяла Росії тривалий час маніпулювати цим питанням [37]. О. Задорожний стверджує, що Росія постійно порушує угоди укладені між Києвом та Москвою. На його думку, Керч-Єнікальський канал до 2014 р. перебував на балансі української сторони – адміністрації Керченського порту [43, с. 307].

Російський дослідник П. Гудєв зазначає, що українська сторона до 2014 р. майже нічого не зробила для реконструкції Керч-Єникальського каналу [29, с. 96]. Дослідник Є. Остапенко, розглядаючи правовий статус проток стверджує, що Керченська протока не є міжнародною, оскільки згідно з домовленостями між двома країнами, є спільною власністю Києва та Москви [83, с. 125]. В. Рябцев, стверджує, що контроль Керченської протоки дозволяє Росії не лише убезпечити себе від НАТО, а й налагодити ефективний транзит вантажів з Європи до Азії [106, с. 94]. На думку російських дослідників, Керченська протока та її статус мають бути прописані в угодах, укладених виключно між Росією та Україною і в жодному разі не третьою стороною.

Кардинально протилежними є погляди українських та російських дослідників на конфлікт 2003 р. пов’язаний з островом Тузла. В російській історіографії воліють або не згадувати про події, пов’язані з островом Тузла, або звинувачувати в усьому опонентів, хоча дамбу будувала саме російська сторона. Г. Копачинська стверджує, що російська сторона пішла на конфлікт за о.Тузла, аби контролювати родовища нафти та газу. На думку дослідниці, українська сторона поступилась опонентові, оскільки була підписана угода, яка передбачала створення спільного з Російською Федерацією підприємства з експлуатації даного об’єкту [58, с. 113]. Дуже цікавими є погляди на конфлікт щодо Тузли українського військового експерта М. Жирохова. На його думку, початком «гібридної війни» Росії супроти України стали саме події 2003 р., а не

2014 р. Російська сторона, без погодження з Києвом, почала інтенсивними темпами (робітники працювали у кілька змін) споруджувати дамбу [40]. Будівництво тривало до тих пір, поки проблему не обговорили лідери двох країн. Україна привела в бойову готовність авіацію, берегові батареї, перекинула на острів загони прикордонників, була готова застосувати спецпідрозділи та морську піхоту. П. Артимишин, розглядаючи становище громадськості до подій 2003 р. стверджує, що конфлікт навколо Тузли призвів до чергового зростання русофобських настроїв на західній Україні. Натомість мешканці Криму не вбачали у цьому загрозливого [5, с. 220]. На жаль, українська влада не зробила висновків і у 2014 р. більшість кримчан (росіян), виступали на підтримку анексії півострова. П. Новіков зазначає, що будівництво дамби розпочав губернатор Краснодарського краю, Олександр Ткачов [80]. Російська сторона, в офіційних заявах стверджувала, що таким кроком прагнула запобігти розмиванню Таманського півострова та коси, однак насправді, дивилась як відреагує українська сторона. Л. Петренко стверджує, що конфлікт 2003 р. показав, що українська сторона не може рішуче відстоювати свої інтереси в акваторії Азовського моря і Росія домінує у згаданому секторі [89]. На думку Ю. Ліщенка, конфлікт 2003 р. слід вважати провокацією, за допомогою якої російська сторона хотіла подивитись на реакцію Києва, схилити Україну до підписання кабальної угоди щодо Азовського моря та Керченської протоки [64, с. 1].

На відміну від українських дослідників зазначеної проблематики, російські автори звинувачують у конфлікті українську сторону. С. Гландін стверджує, що події навколо Тузли були роздуті українськими ЗМІ, аби спричинити чергову хвилю русофобії на Україні [25]. П. Гудєв стверджує, що дії російської влади були цілком законні, на підставі угод укладених між двома країнами. На думку дослідника Україна не наважилась би на використання сили супроти російських будівельників [29, с. 96]. Т. Станова взагалі стверджує, що дамбу зводили в екологічних цілях, задля поліпшення екологічної ситуації в акваторії. На думку дослідниці, конфлікт був потрібен українській владі, аби

зміцнити свої позиції серед населення, на тлі поганої економічної ситуації, боротьбі політичних сил у парламенті [115].

Перш ніж розглядати позиції російської та української сторін на конфлікт, що мав місце у Керченській протоці восени 2018 р., слід одразу ж сказати, що у Росії події 2014 р. вважають державним переворотом, нову українську владу – ставлениками США, конфлікт на Донбасі – громадянською війною, а анексію Криму – з'єднанням півострова з Батьківщиною. Тож російські дослідники не вбачають нічого поганого у спорудженні Керченського мосту, у тому, що Росія, фактично, перетворила Азовське море на свою внутрішню водойму. На думку В. Топольніцького, Україна втратила право вільного проходу через Керченську протоку через недолугу політику українського керівництва, починаючи з 1991 р. [121, с. 124]. На думку дослідника, Україна у 2018 р. нічого не порушувала, а човни українських ВМС мають повне право проходу через Керченську протоку, яка є у спільному володінні обох країн. О. Юрченко стверджує, що спорудивши Керченський міст, блокуючи пересування човнів, Росія завдає потужних ударів по азовським портам – Бердянську та Маріуполю [136].

Значно цікавішими та надзвичайно актуальними для майбутнього України є думки експертів щодо того, якою має бути відповідь на дії Росії, що може вжити Київ аби повернути втрачені позиції. С. Басараб зазначає, що у відповідь на можливу агресію з боку Росії, Україна повинна відповідати не вагаючись, розвивати свій флот, високоточну зброю [8, с. 20]. На думку військового експерта М. Жирохова, Україна повинна створити флот із кількох корветів, тральників та ракетних катерів, які будуть базуватися у Чорному морі та супроводжувати цивільні човни через протоку [41]. К. Зеленюк стверджує, що так званого «москітного флоту» для України цілком достатньо, оскільки Азовське море мілке, чудово підходить для малогабаритних човнів [46]. Ці човни слід посилювати береговою артилерією та системами протиповітряної оборони. І. Іхватенко стверджує, що Україна має не лише купувати військові човни, а й розвивати власне суднобудівництво, ремонтувати човни,

співпрацювати з Болгарією, Румунією та Туреччиною [50]. А. Коваленко, порівнюючи бойові можливості українських човнів «Гюрза» та російських катерів стверджує, що українські човни мають технологію «Стелс», ракетне та гарматне озброєння, здатні ефективно протистояти російським аналогам [54]. На думку М. Міхненка, українська військова присутність в Азовському морі має стати постійною і задля цього потрібно створити військово-морську базу в Азовському морі, постійно нарощувати потенціал українських ВМС [72].

Російські дослідники називають події 2018 р. грубим порушенням українською стороною міждержавних договорів, провокацією, яку готували в США і навіть актом диверсії супроти Керченського мосту. Д. Малишев стверджує, що такими діями, українська сторона прагнула посилити санкції проти Росії, спровокувати Кремль на рішучі дії [67, с. 985]. На думку І. Апулєєва Росія має достатньо засобів для охорони Керченського мосту, серед яких і спеціальна бригада Росгвардії, підрозділи бойових плавців, авіація [4]. Є. Пудовкін стверджує, що провокація була спланована іноземними спецслужбами. На його думку, Україна не має достатньо засобів, аби нести загрозу Федерації в Азовському морі. Станом на вересень 2018 р. флот України налічував 66 морських одиниць та 11 тис. військовослужбовців, а російський Чорноморський флот – 2,8 тис. одиниць та понад 25 тис. військовослужбовців [97]. Д. Самойленко теж погоджується з тим, що це була явна провокація української сторони, спричинити чергову хвилю русофобії як на Україні, так й у країнах Європи, насамперед у Прибалтиці та Польщі [107]. Також, на думку російського експерта, такий крок був зроблений П. Порошенком, аби посилити свою владу, зміцнити своє становище всередині країни.

Тож підсумовуючи позиції українських та російських дослідників щодо питань, пов’язаних з Керченсько-Азовською слід сказати, що вони діаметрально протилежні. Українські дослідники наголошують на тому, що Росія постійно порушує підписані угоди та норми міжнародного права. Російські ж дослідники вказують на те, що Москва прагне захиститись від

НАТО, реагує на провокації Києва. В єдиному, позиції двох сторін спільні – акваторія знаходиться у спільному використанні двох країн.

Але для того, щоб повною мірою зрозуміти яка зі сторін має рацію. Потрібно вислухати думку третьої не залежної сторони. Ось що пише Джеймс Краска — професор та голова Стоктонського центру міжнародного права у США.

У 2003 році Росія та Україна підписали Угоду між Російською Федерацією та Україною про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки. Договір визнає вільне плавання торгових суден і військових кораблів обома державами через протоку. Угода супроводжувалася спільною заявою про те, що Керченська протока та Азовське море є історичними внутрішніми водами. Згідно з угодою, іноземні військові кораблі можуть заходити в Азовське море лише за взаємною згодою України та Росії. Хоча обидві держави заявили, що цей район є історичними внутрішніми водами, їхнє твердження про суверенітет над протокою не було прийнято іншими державами.

Після вторгнення Росією в Крим у 2014 році вона окупувала західну сторону протоки, а в травні 2018 року відкрила міст через Керченську протоку, який росіяни назвали «Кримським мостом». Основний проліт конструкції становить лише 33 м – 35 м (108 – 115 футів) у висоту, що обмежує тип і розміри суден, які зараз можуть зайти в Азовське море – системна перешкода праворуч від високих суден для здійснення транзитного проходу. Угода також передбачає, що російсько-українське морське співробітництво в протоці має здійснюватися «шляхом виконання наявних угод» і відповідно до міжнародного права. У зв'язку з цим Росія, схоже, порушила угоду 2003 року через недотримання зобов'язань за Конвенцією ООН з морських прав. Залишаючи осторонь історичне твердження про внутрішні води 2003 року.

1.2. Джерела

Якщо розглядати джерельну базу, то можна виділити три типи джерел:

1) Документи (базові джерела), які стосуються українсько-російських взаємин в Азовській акваторії;

2) Матеріали періодики (інтернет-ресурси);

3) Вислови, виступи політиків, експертів.

Якщо говорити про документи, то найважливішим з них є Договір між Україною і Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки від 24 грудня 2003 року. Згідно з цим документу, Азовське море та Керченська протока знаходяться у спільному користуванні обох країн. Човни третьої сторони можуть заходити в Азовське море з дозволу обох сторін. Угода була підписана після конфлікту за острів Тузла. Згідно зі сторінкою .4 угоди, спірні питання між сторонами повинні вирішуватись на спільних консультаціях та перемовинах [35]. Особливістю угоди є те, що на Керченсько-Азовську акваторію не поширюються норми міжнародного права. Розглядаючи дану проблематику, не можливо не згадати про Міжнародну морську конвенцію 1982 р. Це базовий документ, який дає визначення протокам, затокам, водоймам та іншим об’єктам. Однак слід пам’ятати, що ця конвенція не стосується внутрішніх водойм. Проте у ній зазначено, що цивільні човни мають право вільного проходу через протоку [55]. Інший важливий документ, який стосується конфлікту навколо о. Тузла, є Постанова Верховної Ради України «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла» від 23 жовтня 2003 р. в документі не лише подавався список депутатів від різних фракцій, які мали увійти до складу тимчасової слідчої комісії, а й повноваження цієї комісії [91]. На думку законодавців, комісія повинна була не допустити порушення територіальної цілісності України. Комісія мала слідкувати за тим, аби російська сторона припинила будівництво дамби. Українські дипломати

мали проводити перемовини зі своїми російськими колегами. Дуже важливим є Стратегія Військово-Морських Сил Збройних Сил України 2035. Фізичний компонент стратегії нараховує п’ять елементів — особовий склад, озброєння та військова техніка, злагодженість підрозділів, боєготовність та логістика (всебічне забезпечення). Стратегія передбачає співпрацю України з НАТО, будівництво нових човнів (корвету, фрегатів, ракетних катерів), розвиток морської авіації, спецпідрозділів. Звичайно автори Стратегії зважали на той факт, що Україна не має виходу до океану, не є передовою морською державою на зразок США, Великобританії, Китаю та інших країн. Україні потрібен флот, який здатен захистити її інтереси в Азовському та Чорному морях.

Якщо говорити про виступи політиків, експертів, то до цього блоку джерел можна віднести виступи політиків, у яких вони коментують ситуацію, що склалась навколо о. Тузла. Наприклад це виступ В. Ющенка, представника блоку «Наша Україна», який розкритикував дії російської влади, вбачаючи у них підрив суверенітету України. Ющенко зазначив, що своїми діями Росія порушила норми міжнародного права та українська сторона повинна використати усі наявні засоби, аби зберегти територіальний суверенітет. Якщо розглядати конфлікт 2018 р. у Керченській протоці та реакцію на нього, то слід згадати про коментарі командувача ВМС України, Ігоря Воронченка. Контрадмірал зазначав, що в Азовській акваторії співвідношення сил було явно не на користь України (40 човнів проти чотирьох) [20]. Також на думку Воронченка, у найближчій перспективі Україна навряд чи зможе наздогнати опонентів за чисельністю своїх ВМС. Згадуючи про інцидент 2018 р. варто згадати й про пресконференцію генсека НАТО, Єнса Столтенберга, що відбулась 26 листопада. На думку Генсека, Україна нічого не порушувала, а Росія проявила справжню агресію що до свого сусіда. Він закликав Росію звільнити захоплених моряків та човни [93]. Також наголосив на тому, що члени НАТО увели проти Росії черговий пакет санкцій.

Якщо говорити про статті розміщені в Інтернеті та на шпальтах газет, то слід згадати про статтю розміщену в «Урядовому кур’єрі» («Непорозуміння,

яке має прояснитися»). На думку авторів статті, конфлікт навколо Тузли мали вирішити виключно мирним шляхом, а не зброєю, оскільки це могло спровокувати справжню війну між двома країнами [78, с. 2]. Цікавою є стаття «Про провокаційні дії човнів ВМС України, що вийшла у 2018 р. І хоча це виключно російський погляд на проблематику, де уся провина покладається на Київ, у статті є детальна хронологія подій, перелік сил, що брали участь у конфлікті, думки експертів.

Тож розглядаючи джерельну базу даного дослідження, можна виокремити три групи джерел. Це документи, коментарі та виступи окремих посадовців, матеріали Інтернету та преси.

Попри те, що російсько-українські відносини у Керченсько-Азовській акваторії добре висвітлені в історіографії та джерельній базі, на жаль, відсутні окремі монографії, які зачіпають вказане питання. Переважна більшість позицій в історіографії – це статті, різноманітні аналітичні матеріали. Серед джерельної бази найбільшої ваги мають документи (угоди, укладені між Україною та Росією).

РОЗДІЛ 2
ПРОБЛЕМА АЗОВСЬКОГО МОРЯ

2.1 Правовий статус Азовського моря

Після Розпаду СРСР, на його уламках утворились 16 незалежних держав, серед яких була й Україна. Колишнім учасникам Союзу довелось ділити економіку, матеріальну базу, території. Територіальне питання стало особливо гострим, оскільки між республіками існували гострі суперечності щодо кордонів. Так з'явились «гарячі точки» за прикладом Придністров'я, Карабаху, Абхазії [74, с. 93]. Не уникнула територіальних суперечок й Україна. Відповідно до Закону України «Про державний кордон», українським кордоном є лінія, яка проходить по суші, воді, надрам та повітряному просторі [94]. Міжнародно-правовий статус сучасних кордонів України визначений згідно Статуту ООН 1945 р., резолюції Генасамблеї ООН, Гельсінського акту 1975 р., Паризької Хартії 1990 р., правових актів СНД та Будапештського меморандуму 1994 р. Згідно з останнім, Україна відмовлялась від ядерного арсеналу, натомість отримувала гарантії територіальної цілісності від США, Великої Британії та Росії. Правове регулювання морських вод України відбувається по Морській конвенції ООН 1982 р. і національному законодавству, що міститься в актах, основними з яких є: прийнятий відразу після проголошення суверенітету в 1991 році закон «Про державний кордон України», «Про виключну (морську) економічну зону», 1995 р., а також ряд інших законів, в тому числі. Кодекс України про надра 1994 р.. Наведене національне законодавство містить практично всі норми права з регулювання морських вод, крім встановлення прилеглої зони. Відносно запобігання забруднення у внутрішніх водах і територіальному морі України діють Правила охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення 1996 р., а нагляд за дотриманням природоохоронного відомства здійснює Міжвідомча робоча група. Питання використання континентального шельфу регулюються Кодексом України про надра 1994 р. і законом про вільну

економічну зону 1995 р. При цьому, так само як і в ситуації з українськими внутрішніми водами, територіальним морем і прилеглої зонои, вже тривалий час планується прийняття спеціального закону, який встановлює режим використання континентального шельфу. Правовий режим континентального шельфу України визначається разом з українським законодавством, нормативними актами СРСР від 1968, 1969 та 1974 рр. Застосування положень вищевказаних нормативних актів СРСР у відношенні континентального шельфу України здійснюється на підставі постанови Верховної Ради України 1991 «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР», згідно з яким до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки застосовуються акти законодавства СРСР з питань, які не врегульовані законодавством України за умови, що акти СРСР не суперечать Конституції та законам України [9, с. 146]. Завершуючи огляд морського законодавства України, що стосується статусу морських просторів, слід зазначити, що законом України «Про виключну (морську) економічну зону України» правовий режим континентального шельфу не регулюється.

Якщо питання пов’язані із сухопутним кордоном Україні вдалось вирішити із сусідніми державами, то морський кордон викликав багато запитань та суперечностей. Дослідник В. Дмитрук зазначає, що протяжність держкордону між Російською Федерацією та Україною становить 2295,04 км, з яких – 321 км морська ділянка [34, с. 110]. Згідно з даним Федерального агентства з облаштування державного кордону РФ, у 2014 р. протяжність кордону між двома країнами склала 2250 км [70, с. 57]. Країни по цей час не можуть розв’язувати питання, пов’язанні з розмежуванням Азовського моря, яке у правовому полі трактується як «внутрішнє море», тобто водойма, статус якої має встановлюватись за спільною домовленістю обох держав. Азовське море розташоване між паралелями 45 172 і 47 172 північної широти та меридіанами 34 492 і 39 182 східної довготи. Протяжність його від коси Арабатська Стрілка до гирла річки Дон 195 морських миль, а між вершинами

Темрюкського і Білосарайської заток – 97 миль [14]. Керченська протока на заході обмежена Керченським півостровом, а на сході – Таманським півостровом. Південний вхід в Керченську протоку розташований між мисами Такіль і Панагія (8 морських миль по навігаційній карті), а північний – між мисами Хроні та Архіллеон (8 морських миль). З точки зору географії Азово-Керченська акваторія обмежена водами Азовського моря і Керченської протоки [13, с. 47]. Так, за визначенням Міжнародної гідрографічної організації межа між Азовським і Чорним морями проходить по південному входу в Керченську протоку. Відстань між лініями Такіль – Панагія і Киз-Аул – Залізний Ріг на середині протоки приблизно 2,4 морської милі. Дослідниця Е.Чукаліна влучно зауважує, що тривалий час Азовське море було внутрішнім морем спочатку Російської імперії (1791 – 1917 рр.), а згодом СРСР (1922 – 1991) [133, с. 79]. Починаючи з 1993 р. Кабінет Міністрів України видав постанову, згідно з якою наказав підготувати пропозиції, щодо визначення виключної економічної зони України в Азовському та Чорному морях. У цьому ж таки році, Комітет Російської федерації з рибальства і Державний Комітет України по рибному господарству і рибній промисловості уклали Угоду з питань рибальства в Азовському морі, згідно з якою усі живі ресурси Азовського моря визначались як спільне надбання, й могли у рівній мірі експлуатуватись двома державами. Угода поширювалась на Азовське море з усіма затоками, гирлами та лиманами (включаючи Сиваш та Керченську протоку), на річки Дон, Сіверський донець, Берда, Кальміус [12, с. 55]. Створювалась спільна Комісія (по два представники від кожної держави), яка мала наступні повноваження: кожного року визначати допустимий вилов кожного виду живих запасів (визначати квоти вилову), контролювати виконання дозволів на вилов, сприяти розв’язанню спірних питань в галузі збереження, оптимального використання живих ресурсів та управління ними [125]. 31 травня 1997 р. між РФ та Україною було підписано Договір про дружбу, співробітництво та партнерство, в якому зазначалось, що обидві країни будуть розвивати співробітництво у сфері використання, дослідження й охорони Азовського моря. Угоду 14 січня 1998 р. ратифікувала

Верховна Рада України, а 25 грудня — Державна Дума Росії [58, с. 109]. Росія цією угодою визнавала недоторканість державного кордону сусідньої держави [118, с. 206]. 6 серпня 1999 р. Президент України Л.Кучма видав Розпорядження згідно з яким, мала бути встановлена в односторонньому порядку лінія охорони державного кордону в Азовському та Чорному морях, Керченській протоці [106, с. 105].

Нарешті найважливішим, щодо визначення правового статусу Азовського моря, став договір від 24 грудня 2003 р. між Росією та Україною про співпрацю у використанні Азовського моря та Керченської протоки. Договір було укладено після конфлікту за о. Тузла (мова йтиме у наступному розділі). Ст.1 Договору визначала Азовське море як внутрішні води Російської федерації та України, що не дозволяла застосовувати що до Азовського моря норми міжнародного права [35]. Договір проголошував свободу торгового судноплавства. Усі спірні питання мали вирішуватись двома сторонами-підписантами. Перебування в Азовському морі військових човнів третіх країн дозволялось згідно з запрошеннм однієї сторони при умові погодження з іншою стороною. Країни також погоджувались на спільну діяльність у навігаційно-гідрографічному забезпеченні, рибальстві, захисті морського середовища, пошуку та рятуванні та інших напрямках. Варто пам’ятати, через Азовське море, Дон, Волгу та Донський канал проходить єдиний водний шлях, що поєднує Азовське та Каспійське моря, може використовуватись як транзитний шлях для прикаспійських держав; Азербайджану, Казахстану, Туркменістану та Ірану.

Після 2003 р. склалась цікава ситуація, пов’язана з Азовським морем. На думку багатьох дослідників та експертів існувало два варіанти розмежування водойми. Перший — проведення серединної лінії з принципом рівновіддаленості за Конвенцією 1982 р. Другий — проведення модифікованої серединної лінії, з урахуванням особливостей моря. Якщо розмежовувати Азовське море згідно з нормами міжнародного права, то Україна отримає понад 63% водойми. Це можна пояснити тим, що поділ відбудеться за географічною

конфігурацією берегів з урахуванням пропорційного розрахунку за довжиною берегової лінії. Проти такого рішуче виступає Росія. На думку російського керівництва, лінію розмежування слід «посунути» таким чином, щоб українська частка зменшилась до 51%, що є неприйнятним для Києва [3, с. 210]. Зважаючи на те, що Азовське море є невеликим (39 000 кв. м) більш прийнятним є другий варіант, однак близьке розташування каналу до України, ускладнює його втілення на практиці [10]. Цікавою є доповідь Секретаріату ООН від 1962 р. виходячи з якої можна виділити три необхідні умови для визнання водойми історичними водами держави:

1) ефективне здійснення суверенітету над морським простором, що показуватиме ступінь його інтеграції в територію прибережної держави;

2) тривалість і безперервність реалізації суверенітету;

3) загальна терпимість іноземних держав.

На думку віцепрезидента Російської асоціації морського права, доктора юридичних наук, професора Московського державного інституту міжнародних відносин Міністерство закордонних справ Росії Олександра Вилегжаніна, до 1991 р. не існувало жодних проблем пов’язаних з Азовським морем, оскільки між Росією та Україною існував адміністративний кордон. Однак після 1991 р. на політичній карті з’явились дві окремі держави. Азовське море мілке – середня глибина становить 7,4 м (найбільша – понад 13 м), створює багато проблем для судноплавства. На думку дослідника І. Панченка, у випадку, коли Азовське море отримає статус міжнародного, буде встановлена 12-мильна зона державних територіальних вод, а уся інша акваторія, в рамках міжнародного законодавства, стане відкритою для доступу човнів інших країн [85, с. 366]. Однак у такому разі й Київ і Москва втратять можливості, щодо розробки газових родовищ в Азовській акваторії, оскільки отримають лише 12-мильну прибережну смугу, а решта акваторії перейде під міжнародний контроль [114, с. 49].

Вихід із суперечливої ситуації можна зайти в наступному – замінити поняття «статус» на «режим» як для Азовського моря, так й для Керченської

протоки. У такому випадку, морська акваторія може знаходитись як під суверенітетом двох держав одночасно (морські простори з особливим правовим статусом) або взагалі перебувати без статусу (замкнуті чи напівзамкнуті моря). У міжнародному морському праві не має чітких критеріїв, згідно з яким можна віднести водний об’єкт до категорії моря чи озера. Багато фахівців стверджують, що за характером узбережжя, розмірами, положенням, Азовське море можна віднести до категорії заток [25]. Тим більше, що СРСР ратифікував Морську Конвенцію ООН у 1960 р. Сторінка 7 Конвенції містить положення щодо територіального моря та прилеглу зону. Під цю Конвенцію підпадають й географічні характеристики Азовського моря – ширина входу від 4,5 до 15 км. Азовське море можна розглядати як історичну затоку, оскільки тривалий час воно входило до складу однієї держави (Російської імперії та СРСР). З 2004 р. Російська Федерація активно обговорює ідею будівництва каналу «Євразія», що має з’єднати Азовське та Каспійське моря. Канал має пройти територією російських регіонів Дагестан, Калмикія, Ставропольський край і Ростовська область та стати транзитним маршрутом для перевезення нафти та інших вантажів. Спільне використання заток (якщо розглядати як таку Азовське море) можна побачити за прикладом заток Ла-Плата (Уругвай та Аргентина), Дуврської (Франція та Велика Британія), Хуан-де-Фука (США та Канада) [119, с. 204]. Цікаві погляди подає дослідник А. Чернявський. Дослідник стверджує, що Конвенція ООН з морського права допускає два випадки визнання морських просторів замкнутими (напівзамкнутим): 1) якщо затока чи море, яке оточене державами, сполучається з іншою водоймою вузьким проходом. 2) якщо затока чи море складається із територіальних морів та виключних морських економічних зон двох чи більше держав [131, с. 90]. Якщо ж розглядати цю саму Конвенцію ООН з морського права, то її 123 сторінки встановлює 12-мильну прибережну зону [55]. Такі принципи співпраці держав щодо замкнутих / напівзамкнутих морів – управління живими ресурсами моря (збереження, розвідка та експлуатація), захист та збереження морського середовища, здійснювати наукові дослідження, залучати третю сторону в разі потреби.

Взагалі, у питаннях пов'язаних з визначенням державного кордону, Росія дотримується подвійних стандартів. Наприклад при делімітації Чудського озера, Росія апелювала до старих карт кордонів з Естонією. Старі карти використовувались й при поділі з Литвою Куршекої затоки. Однак у випадку України, попри те, що Київ теж апелює до радянських карт, Росія не бере до уваги точку зору опонента. У ході перемовин, що проходили 28 – 29 листопада 2007 р., російські та українські дипломати погодились на проходження серединної лінії в Азовському морі, уклали відповідний протокол. Сторони узгодили усі точки, по яких проходитиме лінія.

Багато експертів зазначає, що Азовське море можна «поділити» за Конвенцією ООН 1982 р., однак це є помилкою, оскільки море не має міжнародного статусу. На надання Азовському морю міжнародного статусу рішуче проти виступає Росія, яка побоюється того, що у море, на запрошення української сторони, заходитимуть військові човни інших країн, зокрема членів НАТО [77]. Згідно з Конвенцією 1982 р., кожна держава може самостійно встановлювати вздовж своїх берегів територіальні води завширшки понад 22 км. Якщо до Азовського моря повністю застосувати Конвенцію 1982 р., то слід виконати наступні умови: режим 12-мильного територіального моря (яке знаходилося б під повним державним суверенітетом, але в рамках якого цивільні судна і військові кораблі іноземних держав мали б правом мирного проходу); 24-мильна прилегла зона; виключна економічна зона, в якій повинні діяти три з шести свобод відкритого моря (судноплавства, польотів, прокладки кабелів і трубопроводів); континентальний шельф, який би відповідав вільній економічній зоні (де обидві держави володіли б переважно ресурсною юрисдикцією - винятковими правами по розробці живих і неживих ресурсів). У 2010 р., з приходом до влади в Україні команди В. Януковича, багато експертів надіялись на те, що Україна та Росія вирішать багато суперечливих питань, однак у випадку Азовського моря цього не відбулось [123, с. 18]. 17 травня 2010 р. сторони уклали угоду про демаркацію українсько-російського кордону, проте сторони не змогли дійти згоди щодо делімітації морського кордону. 12

липня 2012 р. президенти Російської Федерації та України підписали спільну заяву про делімітацію морських просторів у Чорному та Азовському морях [113, с. 206].

У 2014 р., після подій Євромайдану, Росія перейшла до відкритої військової агресії супроти України. Було анексовано Крим, що являється порушенням усіх міжнародних договорів, укладених після 1945 р. Розпочались бойові дії на Донбасі, де долучені частини збройних сил федерації. Україна ставить під сумнів статус Азовського моря, як «внутрішнього моря» під контролем двох країн. Аргументація Києва наступна:

1) в сучасному міжнародному морському праві самі категорії «історичні води» і «історична затока» гранично не конкретизовані, інститут історичних вод не може вважатися сталою нормою звичаєвого міжнародного права;

2) відсутня розповсюджена міжнародна практика визнання акваторій внутрішніми історичними водами двох держав одночасно;

3) статус внутрішніх історичних вод що до Азовського моря не може бути встановлений в односторонньому порядку або Україною, або Росією, остільки для цього потрібно визнання міжнародна спільнота або ж, як мінімум, всіх зацікавлених держав;

4) сам Договір 2003 р. між Росією та Україною було укладено внаслідок вищевказаного з порушеннями норм і положень міжнародного морського права і, відповідно, порушує права інших держав;

5) в Азовському морі повинні бути утворені зони суверенітету (внутрішні води, територіальне море) і юрисдикції (Прилегла зона, виключна економічна зона) Росії та України, а саме море визнано в рамках Конвенції ООН з морського права 1982 р. належать до категорії замкнутих / напівзамкнутих морів в рамках ст. 122, що дозволить третім країнам отримати певні права по використанню його просторів і ресурсів [110].

Сенс терміну «замкнуте або напівзамкнуте море», згідно з конвенцією 1982 р, полягає в тому, що море оточене двома або більше державами та повністю або головним чином складається з територіального моря та виключної

економічної зони двох або більше держав. Азовське море повністю оточене Росією та Україною, і навіть потенційно, у зв'язку зі своїми невеликими розмірами (найбільш віддалена від берегової лінії точка знаходиться від неї на відстані, що не перевищує 60 морських миль) не містить ділянки, що виходить за межі виключної економічної зони держав [43, с. 248]. 36 раундів переговорів, що пройшли з 1996 р. до початку російсько-української війни, показали: Москва була готова до розмежування тільки на своїх умовах, а не на принципах міжнародного морського права. При цьому, хоча договір 2003 р. і припускав делімітацію акваторії, росіяни стверджували, що статус Азовського моря і Керченської протоки — спільні внутрішні води двох країн. А після окупації Криму Росія взагалі оголосила Керченську протоку «виключно російськими територіальними водами».

Оскільки після окупації Криму і Донбасу домовитися з Москвою нереально, в Києві стали звучати пропозиції залучити допоміжні інструменти, передбачені Конвенцією ООН з морського права. Заступник начальника «Держгідрографії» Богдан Устименко у 2018 р. закликав українську владу почати примусовий Переговорний процес з Росією щодо проведення морського кордону, посилаючись на статтю 298 Конвенції ООН з морського права і Додаток V до даної Конвенції, що передбачають врегулювання спору по погоджувальної процедури [63]. Устименко наголошував на тому, що подібним чином змогли домовитись Австралія та Тимор щодо Тиморського моря. Україна може звернутись до ООН, аби остання створила погоджувальну комісію. Результатом роботи комісії стане навіть не рішення, а доповідь з пропозиціями та рекомендаціями, які дозволять сторонам перезапустити переговорний процес на новій, можливо, більш компромісній основі [60]. Однак вказана комісія не зможе змусити Москву до перемовин. У 2018 р. Рада національної безпеки та оборони України (РНБО) прийняла рішення «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, в Чорному та Азовському морях і Керченській протоці». Зокрема, Кабміну було доручено внести в парламент проєкт закону про внутрішні води,

територіальне море та прилеглу зону України з визначенням координат серединної лінії [95]. А МЗС повинен був повідомити секретаріат ООН і РФ про координати серединної лінії в Азовському і Чорному морях і Керченській протоці, яка до укладення угоди була б лінією кордону між внутрішніми водами України та Росії. Однак депутати так і не визначили серединну лінію для Азовського моря. У Києві наголошують на тому, що Азовське море не може бути внутрішніми водами України та Росії, оскільки Азов не відповідає жодному з трьох умов, необхідних для того, щоб визнати за ним цей статус: акваторія повинна бути настільки малою за площею, що не може мати виняткову економічну зону; прибережні держави повинні прийти до згоди з цього статусу; і, нарешті, даний статус не повинен завдавати шкоди правам і інтересам третіх держав. Загалом, нині позиція Києва фактично полягає в наступному: перш ніж проводити делімітацію Азовського моря, Україна і Росія повинні визначити статус Азова. А це можна зробити тільки після рішення Арбітражного трибуналу.

Після анексії Криму та відкриття мосту через Керченську протоку, багато українських політиків виступають за денонсацію Угоди 2003 р. Слід розглянути усі аргументи «за» та «проти» денонсації. Якщо розглядати аргументи «за», то у такому разі зменшиться поле правових маніпуляцій РФ, оскільки остання сприймає усе Азовське море як свої внутрішні води. По-друге — з’явиться правова визначеність. Застосування Конвенції ООН з морського права дає можливість Україні встановити режим територіального моря у вигляді 12-мильної зони від вихідних ліній, забезпечить чітку регламентацію повітряних просторів над територіальним морем, а також його надр. На сьогодні межі не визначено, що дає можливість російським човнам наближатись впритул до українського берега. Денонсація Договору змінить статус Азовського моря на відкрите море, прохід через Керченську протоку буде здійснюватися за правилами вільного транзитного проходу [31]. Денонсуючи Угоду, Україна отримає можливість звертатись до міжнародних судів. Україна має повне право в разі денонсації посилатися на Віденську конвенцію про право міжнародних

договорів [10]. Проти Росії можуть бути уведені додаткові санкції, Київ може сподіватись на присутність міжнародних миротворчих сил в Азовському морі. Проте є й негативи денонсації Угоди. Росія може звинуватити Україну в дестабілізації ситуації в регіоні, виставити Україну перед світовою спільнотою як ініціатора нової хвилі напруженості. Росія може вдатися до використання можливостей її військово-морської могутності на Азовському морі для залякування України. Світова спільнота може не підтримати Україну.

Таким чином, базовим документом для визначення правового статусу Азовського моря залишається Договір 2003 р., який трактує Азов як внутрішню водойму Росії та України одночасно. Водночас до сі не проведено лінію поділу акваторії. Росія розглядає усе Азовське море як внутрішнє. Натомість Україна прагне його поділу, розглядає можливість поширення на море дії Морської конвенції ООН 1982 р. Україна подала позов до Міжнародного Арбітражу на дії Росії та очікує його рішення.

2.2. Російська блокада

Оскільки Азовське море є багатим на запаси корисних копалин (120 перспективних родовищ газу та нафти) та риби, воно є важливим як для Росії, так й України [70, с. 59]. На Азовське море припадає 37,5 тис. т, або 47 % усього вилову водних біоресурсів в Україні. За даними ЗМІ, на Азові працює 45 риболовецьких човнів України, вартість одного з яких становить один мільйон доларів та більше. За даними геологічної служби США, в Азовському морі знаходиться 200 млн барелів неочищеної нафти та понад 4 млрд кубічних футів природного газу [101]. За даними української влади, в Азовському морі запаси природного газу становлять понад 10 млрд кубометрів [44]. Російські паливні гіганти «Роснефть» та «Лукойл» ведуть активну розробку нафтового родовища «Нове» (відкрите 2007 р.) в Азовському морі. Його запаси досягають 2,4. Тону нафти та 0,9 млрд куб. м газу. За підсумками 2018 р. на родовищі видобуто 24,8 тис. тону і 35,6 млн куб. метрів газу [103]. Західна частина Азовської акваторії

багата на залізні руди. У північно-західній частині моря, в межах так званого Молочанського грабена, ймовірна наявність великих покладів залізних руд з запасами в кілька мільярдів тонн. Вони, мабуть, локалізовані по північному схилу Азовського валу і в межах всієї негативної структури цього грабена [1]. Розроблялися залізні руди Камиш-Бурунського та Ельтиген-Ортельского родовища Керченського басейну. Масштаби видобутку були значні, до 7,5 млн тонн щорічно (зараз зазначені родовища повністю вироблені). Береги Азовського моря багаті на пісок. У пляжних піщаних відкладеннях по північних берегів, на рубежах суші та моря, виявлені невеликі розсипи ряду рідкісних мінералів — титану (ільменіту і рутилу), циркону та інших. Цікаво, що на північних берегах Азовського моря знайдені дрібні алмази. Море багате також на поклади солі. У акваторії Азовського моря виявлені чималі запаси прісної води. Це дуже важливе, навіть стратегічне питання для Росії, оскільки України припинила водопостачання до окупованого Криму. Якщо значні запаси підтвердяться, то за допомогою системи помпових станцій до двох мільйонів кубометрів води на добу можна буде перекачувати в Північно-Кримський канал, фактично використовуючи його в реверсному режимі. При СРСР радянські вчені оцінювали запаси прісної води під Азовським морем в 10 мільярдів кубометрів [48].

В Азовському морі є чималі запаси риби. У 2012 р. промисловий вилов риби та інших водних біоресурсів у Азовському морі склав 16 507 тонн, у 2013 — 21 792. У 2016 р. цей показник зріс до 35 715 тонн. Основні риби, які виловлюють в Азові – судак, тюлька, хамса, судак, піленгас, бичок, Відповідно до даних офіційної статистики, за 9 місяців 2017 року в басейні Азовського моря серед морських видів риб, що виловлюються, переважають хамса азовська (819 тонн), бичок (9841 тони), тюлька (5455 тони). Запаси бичка оцінені спеціалістами у 130 тис. тонн [45]. Вкрай важливим фактором, що впливає на відтворення риби, є солоність моря. Певні види для нересту потребують низької солоності (наприклад, тараня), а певні – високої (піленгас, камбала-калкан). У 2016 р. рівень засолення моря досяг піку і становив 13,6 проміле. Щоб оцінити

значення Азовського моря для рибальства України, слід проаналізувати показники вилову риби за сім місяців 2020 р. Згідно з цими показниками, в Україні виловили 2194 тонни риби та водних біоресурсів: у Чорному морі – 70 тонн, в Азовському – 421 тонни, у водосховищах на річці Дніпро – 907 тонн [15].

Зважаючи на великі запаси корисних копалин та риби в Азовському морі, Росія не збирається поступатися акваторією сусідній країні, з часу проголошення незалежності Україною, веде постійну боротьбу з сусідом. Якщо у 1990-х рр. Росія була відносно слабкою державою, де точились війни між олігархами та криміналітетом, йшла війна у Чечні, а армія буквально розвалювалась, то у 2000-х рр. ситуація змінилась. З приходом до влади президента В. Путіна, країна взяла курс на відновлення імперського минулого. Більш агресивною стала зовнішня політика північного сусіда України. Росія намагається заблокувати Азовське море, отримати монополію в акваторії, зробити водойму своїм «внутрішнім морем». 17 липня 2013 р. трапився прикрий інцидент в Азовському морі – екіпажу катера Берегової охорони Прикордонного управління ФСБ Росії по Краснодарському краю «Мангуст» таранив баркас з українськими рибалками, внаслідок чого загинули четверо осіб [111, с. 152]. Згідно з версією російської сторони, прикордонники побачили човен без розпізнавальних знаків, почали переслідування. Команда човна різко змінила напрям руху баркасу і це призвело до зіткнення. Інцидент викликав великий резонанс, спричинив антиросійську кампанію на Україні. Деякі українські ЗМІ транслювали аудіо записи з перемовин між екіпажами човнів, на одному з яких російські моряки промовляли наступну фразу: «Хохли, ми вас топили і топити будемо!» [128]. Єдиний уцілілий у катастрофі рибак був схоплений прикордонниками та ув’язнений на території Росії. Рибалка стверджував, що російські човни неодноразово атакували українські судна, під час інциденту 17 липня навіть не намагались надати допомогу утопленикам. Росія прагнула убезпечити свої південні кордони від ймовірного просування

військ НАТО, зберегти український ринок для збуту своїх товарів, зберегти транзитний простір для постачання енергоносіїв для Євросоюзу [129, с. 32].

Ситуація в Азовському морі значно загострилася після анексії Росією Криму у 2014 р. Росія тепер фактично володіє «ключем» до Азовського моря – двома берегами Керченської протоки та активно використовує цей ключ проти України, перешкоджаючи входу українських човнів через протоку [122]. Дослідниця О. Юрченко стверджує, що у період з травня по жовтень 2018 р. катери берегової охорони Прикордонної служби ФСБ Росії затримали в Азовському морі 110 суден [136]. За даними моніторингу, проведеного українською стороною, у період з липня 2018 по грудень 2019 рр. Росія штучно затримувала в Керченській протоці 1079 човнів, що прямували до українських портів Маріуполя та Бердянська та 1060 човнів, що прямували з портів, у зворотному напрямку. За іншими даними, за вказаний період Росія блокувала рух для майже 2250 суден. У деякі місяці, перед Керченською протокою створювалась справжня черга із 10 і більше суден. У таких чергах човни могли стояти по три та більше діб [105]. Простій кожного човна вартував приблизно 40 тис. доларів. Тож у сумі збитки сягнули сотні мільйонів доларів США [10]. Затримання українських човнів у Азовському морі принизилося після того, як українські екіпажі почали супроводжувати ракетні катери ВМС України. Зухвалою стала заява російського Міністерства транспорту щодо цілковитого припинення руху будь-якого транспорту через Керченську протоку на період з 21 по 24 грудня 2019 р. Російська сторона пояснювала свої дії «проведенням технологічних робіт».

На думку багатьох експертів, Росія блокує українські човни, аби чинити тиск на економіку України, передусім на промислові підприємства, які отримують морським шляхом сировину (вугілля, руди), експортують свою продукцію (зерно, будматеріали, метал). Якщо за січень-липень 2017 р. Маріупольський порт отримав майже 783 млн грн доходів, то за аналогічний період 2018 р. — менше як 637 млн. [92, с. 12]. У 2017 р. Бердянськ втратив 448,7 тис. тонн вантажопотоку. На 50% зменшилась перевалка чавуну через

порт Маріуполя. Найбільших втрат зазнав Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча та «Азовсталь», що входять до групи «Метінвест» з контрольованого Р. Ахметовим холдингу «СКМ» [2]. Блокування азовських портів перешкоджає розвитку останніх, не дозволяє залучити до розвитку портів іноземні інвестиції. За підрахунками журналістки Д. Манучарян, блокування українських суден у Керченській протоці розпочалося російськими прикордонниками з 29 квітня [68]. Деякі човни затримували по кілька раз (для отримання дозволу проходу через Керченську протоку, для проведення огляду). При несприятливій погоді судна могли простоювати до 10 діб. Затримували не лише українські човни, а й човни Італії, Туреччини, Панами, Кіпру, Лівану та інших країн. Чиновник Міністерства інфраструктури, Віктор Довгань, стверджував, що лише у 2017 р. порти Маріуполя та Бердянська недоотримали 16 млн тонн вантажів та понад 213 млн гривень [68]. За даними Міністерства інфраструктури, за вісім місяців 2018 р. порт Маріуполя зазнав 92,3 млн гривень збитків, а Бердянська – 74,3 млн гривень. У 2018 р. Глава Адміністрації морських портів України Райвіс Вецкаганс заявляв, що починаючи з 2014 р. азовські порти через російську блокаду недоотримали понад 6 млрд. гривень [36]. За словами чиновників, азовські порти втратили майже половину вантажів. Аби блокувати рух українських човнів, Росія часто оголошувала про проведення акваторії Азовського моря військових навчань, хоча останні там або не проводились, або проводились в локальних секторах.

Росіяни перешкоджають й українським рибалкам. Не дивлячись на те, що 26 жовтня 2017 р. між двома країнами було підписано черговий протокол з рибальства на 2018 р. (60 % вилову належало Україні), росіяни блокували та обшукували українські рибальські човни. Після окупації Криму, Росія різко наростила темпи видобутку біоресурсів в Азовсько-Чорноморському регіоні. До 2014 р. РФ видобувала, в середньому, до 30 тис. тонн біоресурсів щорічно. Після 2014 р. ці цифри різко зросли, й у 2016 р. сягнули понад 103 тис. тонн. Великого удару по економіці України завдало спорудження Керченського мосту, який увели в експлуатацію у травні 2018 р. Внаслідок цього, з травня

2017 р. до Азовського моря, через висоту прольотів мосту, не змогли заходити великі вантажні судна класу «Panamax» [39]. Надводна габаритна висота цих човнів щонайменше на 5– 10 метрів перевищує висоту прольотів мосту. Наприклад до Маріупольського порту не можуть пройти 144 човни, з якими раніше працював порт. За попередніми оцінками, внаслідок цього, щорічно країна втрачає лише на експорті металопрокату до США один мільйон доларів [68]. Через такий крок Україна почала втрачати мільйони гривень і робочі місця, що дестабілізувало ситуацію в українських портах у Маріуполі та Бердянську. Блокуванням українських азовських портів, російська влада прагне насамперед усунути торгового конкурента в особі України, дестабілізувати політичну ситуацію в країні. Окрім цього, Росія чинить тиск на українських олігархів, які мають величезний вплив на українську політику (зокрема на бізнес Р.Ахметова). Адже втрачаючи робочі місця, зарплати, українці можуть організовувати мітинги та протести проти влади, якими керуватимуть російські спецслужби у своїх цілях. Окрім того, Росія чинить таким чином тиск на Україну, аби остання поновила водопостачання до окупованого Криму [47]. Цієї точки зору дотримується Павло Жебрівський, голова Донецької обласної військово-цивільної адміністрації. На його думку, для Росії питанням №1 у Криму є постачання півострова питною водою [33]. Міжнародна спільнота уважно слідкує за розвитком ситуації з блокуванням Азовського моря. 24 жовтня 2018 р. віцепрезидент Європейської Комісії - Верховний представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Федеріка Могеріні засудила дії РФ у Азовському морі. Депутати Європарламенту визнали факт порушення Росією міжнародного права в Азовському морі.

Тепер слід зупинитись на тому, як Україна може протидіяти російській агресії в Азовському морі. Багато експертів справедливо зазначають, що у разі загострення ситуації, Росія може піти на відкриту військову агресію супроти України на Азові. Події 2018 р. (про них мова йтиме у наступному розділі), яскраво засвідчили це. 31 серпня 2014 р. біля с. Безіменне російські війська обстріляли два катери ДПС України [10]. 7 червня 2015 р. поблизу Маріуполя

катер ДПС України підірвався на саморобному плаваючому вибуховому пристрої. 6 вересня 2018 р. РНБО України затвердила комплекс заходів, спрямованих на захист національних інтересів у акваторіях Азовського та Чорного морів. Зокрема було погоджено створення на Азовському морі корабельно-катерного угрупування ВМС України, розвиток відповідної інфраструктури, забезпечення підрозділів берегової охорони високоточною ракетною зброєю [28]. Задля виконання цих планів, Україна перекинула до Бердянська наземним шляхом два артилерійські бронекатери типу «Гюрза-М», а морським – пошуково-рятувальне судно А500 «Донбас» і морський буксир А830 «Корець». Росія не перешкоджала прохід двох останніх (з Одеси до Бердянська), оскільки судна не є військовими човнами. Україна не може власними силами та за власний кошт створити потужні сили в Азовському морі без міжнародної допомоги. Так Україні має намір надати проти артилерійські радіолокаційні станції та патрульні катери Mark VI Пентагон США, а Франція — 20 патрульних човнів компанії ОСЕА [46]. 7 жовтня 2020 р. Україна і Великобританія підписали в Лондоні Меморандум про посилення співпраці у військовій і військово-технічній сферах. За цією Угодою Київ отримає кредит в 1,25 млрд фунтів стерлінгів на 10 років (закупівля сучасних ракетних катерів та будівництво військово-морських баз). Також Україна отримає 8 британських швидкохідних ударних катерів «Barzan» [50]. 16 жовтня в Стамбулі була підписана Угода між Україною та Туреччиною, про спільне будівництво корветів, безпілотників та турбінних двигунів. Будівництво «москітного флоту» передбачене і програмою «Стратегія Військово-Морських Сил Збройних Сил України 2035», прийнятою 2019 р. Україна прагне надійно захистити свої 12 портів на Чорному та Азовському морях [117].

Згідно з інформацією міністра внутрішніх справ України, Арсена Авакова, в окупованому Криму лишились українські бази ВМС, 19 вітчизняних прикордонних човнів, а 80 % суден, які є у розпорядженні України – технічно застарілі [36]. Росія змогла наростити чисельність своїх бойових човнів у Азовському морі до 70 одиниць (за іншими даними – 120) [8, с. 17]. В

реальному бою Україна може виставити чотири човни проти 40 російських. На думку українських військових експертів, Росія у разі потреби, може перекинути до акваторії Азовського моря понад 40 тис. бійців та до 40 човнів (з Криму). Україна, зважаючи на її військово-промисловий потенціал, та мізерні ВМС, може розвивати лише «москітний флот» – малі човни, оснащені сучасним навігаційним обладнанням, ракетним та артилерійським озброєнням (катери типу «Гюрза») [20]. Україна планує сконцентрувати в акваторії понад 20 човнів даного типу [22]. Військовий експерт А.Коваленко порівнює можливості українського катера «Гюрза» з російськими аналогами «Соболь» та «Мангуст». Українські човни програють опонентам у швидкості (28 вузлів проти 40) та дальності (216 миль супроти 500). Однак на відміну від російських човнів, «Гюрза» – бронекатер, має бронєвий захист. Російський «Мангуст» озброєний 14,5-мм крупнокаліберним кулеметом, а «Соболь» – великокаліберним кулеметом, 30-мм гарматою (дальність дії до 5 км) та протитанковим ракетним комплексом (ПТРК) «Вихор» (дальність – до 10 км). «Гюрза» має на озброєнні 30-мм гармату, 7,62-мм кулемет, 30-мм гранатомет, «Бар'єр-ВК» [54]. Український човен має перевагу у технології «Стелс», що дозволяє йому непомітно наближатися до ворога. Україна може застосовувати також броньовані десантно-штурмові катери «Кентавр». На Миколаївському суднобудівному заводі будують корвет проєкту 58250 «Володимир Великий». На будівництво слід витратити 200 млн євро [41].

Значно більше можливостей має Україна для охорони побережжя. У 2019 р. до війська поступила нова проти корабельна ракета РК-360МЦ «Нептун». Ракета може вражати цілі на дистанції до 300 км, знищуючи човни водотоннажністю до 5 тис. тонн. Комплекс може зробити зал – одночасно випустити до 24 ракет, кожна з яких рухається зі швидкістю до 900 км/год. [76]. Україна у 2019 р. сформувала підрозділ спецпризначенців із 270 бійців, які нестимуть службу в Чорному та Азовському морях. Україна планує збудувати військово-морську базу у Бердянську. Завдяки створенню нової бази вдасться вести стеження за ймовірним противником за допомогою створених підрозділів

радіо- і радіотехнічної розвідки Україні слід розвивати також системи протиракетної та протиповітряної оборони, оскільки на кордонах з Україною Росія має сотні бойових літаків, 96 оперативно-тактичних ракет «Іскандер» [46]. Багато військових експертів стверджують, що Україна має вдатись до мінування Азовської акваторії, аби Росія не могла вдатись до десанту на українське узбережжя. Аналітик З. Тропін взагалі пропонує за допомогою інших країн, перерити Перекопський перешийок і таким чином не лише з'єднати Чорне та Азовське море, а й зробити з Криму справжній острів [122].

Таким чином, Росія фактично перешкоджає Україні, блокує сусідню країну, починаючи з 1991 р. Після 2014 р. ця ситуація ще більше загострилась, оскільки Росія повністю узяла під контроль Керченську протоку, збудувала міст та блокує Азовське море. Своїми діями Росія завдає суттєві удари по економіці України.

Україна отримала проблему пов'язану з Азовським морем одразу після розпаду СРСР. До сьогодні Київ не може поділити Азовську акваторію із сусідньою Росією, яка у 2014 р. захопила Крим та веде війну на Донбасі. Зважаючи на блокаду Росією азовських портів, відкриття Керченського мосту, Україна приступила до будівництва «москітного флоту», прагне переглянути статус Азовського моря, звертається по допомогу до міжнародної спільноти.

РОЗДІЛ 3
ПРОБЛЕМА КЕРЧЕНСЬКОЇ ПРОТОКИ

3.1 Правовий статус

Перш ніж розглянути правовий статус протоки, слід розглянути взагалі термін «протока», його визначення в юридичній літературі. Дослідник Е. Брюель розглядає протоку як звуження моря до певної, обмеженої, ширини між районами суші, з наявністю мореходного шляху. Дж. Кампос розглядав протоку, з юридичної точки зору, як територіальне море. За міжнародним правом, протоки мають міжнародний статус, тобто через них можуть проходити судна будь-яких країн. І. Остапенко розглядає протоку як об’єкт, що з’єднує відкрите море (океан) з територіальним морем (внутрішніми водами) [83, с. 76]. Дослідник стверджує, що немає єдиної класифікації проток, існують міжнародні, національні протоки. Критеріями, за якими можна віднести протоки до певної категорії є важливість для міжнародного судноплавства та інтенсивність руху суден. Для міжнародного суду, вирішальним критерієм для правової класифікації протоки є географічне положення та служба для міжнародного судноплавства (Ла-Манш, Сінгапурська, Малаккська). С. Молодцов об’єднує усі протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства у чотири великі групи:

1) протоки що з’єднують частини відкритого моря та протоки, які мають суцільну лінію вод відкритого моря, в якій, проте, навігаційні та гідрографічні умови є менш зручними, ніж в зонах територіального моря, розташованих в цих протоках (Гібралтар, Па-де-Кале) [100, с. 125];

2) Протоки, ширина яких перевищує подвійну ширину територіального моря і в межах яких у відкритому морі або виключній економічній зоні існує настільки ж зручний, з точки зору навігаційних і гідрографічних умов, шлях, як і в прилеглому територіальному морі;

3) Протоки розташовані між континентальною частиною держави та островом (є теж територією цієї держави) та ті, що з’єднують відкрите море з

територіальним морем не прибережних з цією протокою держав (Мессінська, Тіранська);

4) Протоки, правовий режим яких регламентується міжнародними конвенціями (Чорноморські та Балтійські). На користь міжнародного статусу Керченської протоки свідчить той факт, що 1) судна, слідуючи цією протокою, йдуть до портів двох держав, 2) човни йдуть під прапорами України та Росії.

Керченська протока – протока, яка сполучає Чорне та Азовське моря. Вона протікає між Керченським (Україна) та Таманським (Росія) півостровами. Ширина протоки становить 4,5 – 15 км, а найбільша глибина – 18 метрів. Ще у XIX ст. британський уряд проклав через Керченську протоку мережу Індо-Європейського телеграфу (з'єднав Лондон з Індією). В Лондоні навіть розглядали варіант прокладення залізниці, однак не існувало технологій для реалізації проєкту [88, с. 62]. В роки окупації Криму німецькими військами, особистий архітектор Гітлера, Альберт Шпеєр розробив проєкт постійної переправи через протоку, для прокладення шляху з Персії на Кавказ. У 1944 р. СРСР продовжив розпочате німцями будівництво залізничного мосту через протоку, звівши 115 прольотів з можливістю проходу великих суден. Оскільки споруда не мала кригорізів, у лютому 1945 р. опори мосту були пошкоджені кригою Азовського моря. Довелось ліквідувати навіть рештки споруди, яку встановлювали німці. У 1953 р. радянська влада відкрила Керченську паромну переправу, що з'єднала Крим та Краснодарський край (порт Крим – порт Кавказ) [73]. У роботі переправи взяли участь чотири залізничні пороми – «Заполярний», «Північний», «Південний» і «Східний», згодом додали ще три автомобільні пороми. Наприкінці 1980-х рр. були припинене залізничні перевезення через протоку, через старіння залізничних поромів. Переправа використовувалась лише для перевезення автомобілів. У 2004 р. залізнична паромна переправа знову відновила свою діяльність.

У Керченській протоці знаходиться й Керч-Єнікальський канал – система штучних морських судноплавних каналів в акваторії Керченської протоки, вхід до порту Керч. Будівництво каналу тривало з 1874 до 1877 рр. Первісна

глибина каналу становила понад 5,7 метра. У 1903 р. канал поглибили до 6,4 метра, а далі до понад 7 метрів. Загальна довжина каналу – понад 26 км [86, с. 125]. Канал планували подовжити та поглибити, однак через Першу світову війну та розпад Російської імперії, усе планування було згорнуте. У роки Другої світової війни, канал був пошкоджений, замулений, дно було засіяне вибухонебезпечними предметами та затопленими човнами. У 1969 – 70-х рр. канал був розширений до 120 м та заглиблений до майже 10 м. Після 2004 р. роботи з реконструкції каналу взагалі припинились. Сьогодні канал має довжину 24,3 км, ширину – 120 м та глибину у понад 9 м, складається з чотирьох колін. На схід від Павловського і Бурунського колін Керч-Єнікальський канал проходить фарватер 50 глибиною 4,5 м, який з'єднується з Єнікальським коліном у тій же точці. За ремонт та стан каналу відповідало керівництво Керченського порту. Хоча окремі російські судновласники не сплачували канальні збори за прохід каналом [59, с. 45]. Цікавою була позиція російської сторони на перемовинах 1996 р. Українську сторону представляв О. Моцик, а російську — П. Дзюбенко. Сторони дійшли згоди, що Керч-Єнікальський канал знаходиться на балансі Керченського морського торгового порту, власники човнів мали сплачувати збір за проходження човнів Каналом. Делегація України зазначила, що несплата юридичними особами РФ наявних зборів призвела до зростання дебіторської заборгованості, що нанесло великі матеріальні збитки Керченському морському порту [96]. Росія висловила незгоду щодо такого трактування речей українською стороною. 11 листопада 2007 р. у Керченській протоці, внаслідок сильного шторму, затонуло чотири човни, з російського танкера до моря потрапило близько 2 тис. тонн мазуту, що завдало сильного удару по екології регіону. 17 листопада Росія та Україна підписали Тимчасове положення, щодо порядоку проходження суден у Керченській протоці.

У 2011 р. через Канал було зафіксовано понад 14 тис. проходів суден в обидва боки. До анексії Криму, рух човнів каналом регулювався «Правилами плавання суден Керч-Єнікальським каналом і підхідними каналами до нього»

від 9 жовтня 2002 р. У 2015 р. дію Правил призупинили та фактично рух Керч-Єнікальським каналом регулюється правилами, встановленими Російською Федерацією. Через канал можуть вільно проходити судна довжиною 215 м та осадкою 8 м. Судна, які мають більші габарити, ніж зазначені вище, мають право проходити Керч-Єнікальським каналом лише з дозволу начальника порту. При тумані, снігопадах, зливах та інших несприятливих погодних умовах, рух Керч-Єнікальським каналом заборонений. Канал є єдиним способом транспортного з'єднання портів Каспійського моря із Середземним, внаслідок чого – Атлантичного та Індійського океанів.

Починаючи з 1990-х рр., Росія пропонувала Україні три варіанти розмежування спільного державного кордону у Керченській протоці [111, с. 153]. Згідно з першим варіантом (найбільш сприятливий для Москви), державний кордон слід було встановити по береговій лінії Керченської протоки, у самій протоці кордон не встановлювали. Згідно з другим варіантом, у Керченській протоці встановлювались морські прибережні зони, в яких здійснювався суверенітет України та Росії, а решту водного простору пропонувалось використовувати спільно, на узгоджених умовах. Третій варіант – розмежувати протоку по середині Керч-Єнікальського каналу (зсунути адмінкордон у Керченській протоці у бік України). Росія пропонувала, аби частина каналу в Азовському та Чорному морях перебувала на російському боці, сам канал залишався українським, однак планували створити спільно україно-російську корпорацію з використання Керч-Єнікальського каналу. Така корпорація була передбачена Спільною заявою президентів України та Росії про делімітацію морських просторів в Азовському та Чорному морях і Керченській протоці від 12 липня 2012 р. [113].

Після відкриття Керченського мосту, через протоку можуть проходити човни з надводною висотою не більше ніж 33 метри, довжиною 160 м та шириною не більше 31 метра. З 2018 р. Росія вдалась до тактики штучного затримання суден, що прямували до Бердянського та Маріупольського портів та у зворотному напрямку. З цього приводу Україна подала позов до Постійної

палати третейського суду в Гаазі, щодо порушення Росією Конвенції ООН з морського права від 1982 р. За прохід каналом до 2014 р. судна платили адміністрації Керченського порту. Щорічно порт отримував від таких переходів до 6 млн доларів США. За іншими даними – 15 млн дол. США [71]. До 1991 р., Керченська протока визнавалась внутрішніми водами СРСР. Через неї мали право проходити радянські військові човни, без лоцманської присутності. За Угодою від 2003 р. через Керченську протоку дозволялось вільне проходження російських та українських військових човнів. Прохід іноземних військових човнів через протоку був забороненим, а порти для таких суден – закриті. Після анексії Криму, ситуація з Керченською протокою докорінним чином змінилася, оскільки Росія повністю перебрала на себе відповідальність за Протоку. Про що яскраво засвідчив інцидент 2018 р.

Росія довільно ставиться до норм міжнародного права щодо Керченської протоки, оскільки для неї пріоритетним є національне законодавство. Окрім того, угоди підписані між Росією та Україною щодо Керченської протоки, не дають конкретного юридичного статусу протоці, яка вважається внутрішньою водоймою як Російської Федерації, так і України [121, с. 122]. Усі спірні питання сторони мають вирішувати спільно, шляхом домовленостей. Тож третя сторона не може суттєво впливати на даний процес. Між Україною та Росією відсутня лінія розмежування кордонів між державами в акваторіях Азовського моря та Керченської протоки. Через брак чітких правових норм, Україна має обмежений набір інструментів, щодо притягнення до відповідальності Російської Федерації. Однак за статті 44 Конвенції ООН з морського права 1982 р., держави, що межують із протоками, не мають права перешкоджати міжнародному судноплавству в таких місцях, не мають зупиняти транзитний прохід суден [55]. Дії Росії призвели до суттєвого зниження обороноздатності України. Аналітики стверджують, що аби розв’язати собі руки, Україна повинна або надати Керченській протоці статус міжнародного водоймища. А. Любич стверджує, що українські військово-морські сили можуть захищати

Азовське море в обхід Керченської протоки, використовуючи Херсонський Чорноморсько-Азовський канал [65].

Таким чином, згідно міжнародним правом, Керченська протока є внутрішнім водоймищем як України, так і Росії. Стратегічного значення у протоці має Керченсько-Єнісейський канал. Після анексії Криму та спорудження Керченського мосту, Росія фактично перебрала контроль над протокою, суттєво обмежує просування українських човнів до українських портів, не сплачує зборів адміністрації Керченського порту, оскільки сам Керч анексовано, як і увесь півострів.

3.2. Конфлікт за Тузлу

Тузла — піщаний острів площею 3,5 км², довжиною від 5 до 6,5 км і шириною близько 0,5 км в Керченській протоці Азовського моря між Керченським півостровом Криму на заході та Таманським півостровом Краснодарського краю на сході. Протягом історичного розвитку, коса Тузла неодноразово змінювала свою структуру, з’єднуючись з Таманським півостровом або розпадаючись на кілька островів. У 1857 р. почалися роботи по зміцненню і штучному відсипанню в бік кримського берега (Павловський мис) західного острова цієї групи. У 1868 р. між косою та кримським берегом залишився прохід у 900 метрів. Далі відсипна частина острова була розмита штормами. Сучасний острів утворився внаслідок розмитої коси, у 1925 р. У лютому 1954 р. Крим був приєднаний до УРСР. Тузла фактично являється «ключем» до володіння Керч-Єнікальським каналом.

До осені 2003 р. острів взагалі не фігурував у великій політиці. За даними голови Ради міністрів автономної республіки Крим, Сергія Куніцина, на Тузлі проживало близько 30 родин рибалок [109]. Від Росії острів відмежований мілководдям, придатним для проходу лише риболовецьких човнів. 20 вересня Росія, без попередження, розпочала підготовчі роботи щодо спорудження насипної дамби, що мала з’єднати Таманський півострів з Тузлою. Будівництво

проводилось за наказом губернатора Краснодарського краю, Олександра Ткачова [49]. За добу з російської сторони було розвантажено до 700 вантажівок з необхідними матеріалами, а будівельники працювали в три зміни. За день росіяни споруджували приблизно 150 м дамби. Увесь час російські військові демонстрували свою військову міць – у територіальні води України входили бойові човни Новоросійської військово-морської бази, російські морські піхотинці відпрацьовували бойову стрільбу на Таманському півострові. Голова Комітету Державної Думи з міжнародних справ, Дмитро Рогозін, стверджував, що росіяни проводили роботи на законній підставі, з'єднували косу з островом, оскільки її розмило водою. Українська сторона, у відповідь, розмістила на Тузлі посилений контингент прикордонників (понад 500 бійців), почала термінове спорудження прикордонної застави. До місця конфлікту прибули кораблі та катери українських військово-морських сил. Керченський полк Національної гвардії розгорнув свої реактивні установки. На материку ракетні війська почали навчання, в небо підняли 17 літаків Су-27 і МіГ-29. На острів передислокували спецпідрозділи, в тому числі бійців 73-го Морського Центру спеціальних операцій, а також додаткові підрозділи прикордонників зі складу 79-го Сімферопольського прикордонного загону та 10-го мобільного прикордонного загону (місто Київ) [77]. Були споруджені довготривалі вогневі точки. 15 жовтня голова Держприкордонслужби України Микола Литвин попередив, що прикордонники готові захищати кордон зі зброєю [40]. Командир полку Національної гвардії, Ігор Воронченко стверджував, що Україна була готова кинути у бій авіацію та підрозділи морської піхоти, а Росія – частини 7-ї повітряно-десантної дивізії [104].

22 жовтня, коли російським будівельникам залишалось 100 метрів до українського кордону, Верховна Рада провела спеціальне засідання з кризи навколо о. Тузли [27, с. 165]. 23 жовтня Л. Кучма провів прямі перемовини з російським колегою, В.Путіним, стосовно ситуації навколо о. Тузла. Лише у листопаді 2003 р. прем'єри Росії та України домовились про остаточне припинення будівництва [5, с. 178]. 6 жовтня 2003 р. до Москви з візитом

прибув український міністр закордонних справ К. Грищенко, де він провів зустрічі із прем'єр-міністром Росії М. Касьяновим, очільником російського МЗС І. Івановим, головою Держдуми Г. Селезньовим [78, с. 2].

У жовтні 2003 р. точились гострі дебати в стінах українського парламенту. Голова Комітету ВРУ у закордонних справах, С. Сташевський (блок «Наша Україна») вказував на те, що будівництво дамби є загрозою для державного суверенітету України [17]. В. Ющенко наголошував на тому, що події навколо Тузли є «попередженням» для Європи, ігноруванням інтересів України [18]. Депутат від БЮТ, О. Білоус наголошував на тому, що україно-російське протистояння може перерости у збройний кривавий конфлікт [16]. Представники лівих сил, зокрема керівник Соціалістичної партії України, О. Мороз, наголошував на тому, що конфлікт був спричинені ради того, аби президент Л. Кучма отримав великі повноваження. Голова Верховної Ради В.Литвин звернувся до Парламентської асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі з проханням направити спостерігачів від ПА ОБСЄ в район Керченської протоки, з наступним обговоренням цього питання на сесії ПА ОБСЄ. 23 жовтня депутати прийняли дві постанови. Перша «Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці» вказувала на те, що російська сторона, без погодження з Києвом, почала будівництво дамби в Керченській протоці від Таманського півострова в напрямку Тузли, без інформування української сторони, всупереч нотам протесту Києва. В постанові вказувалось, що Росія схиляла мешканців Тузли прийняти українське громадянство. Дамба споруджувалась без екологічних та геологічних експертиз [90]. Це однією постановою, депутати оголосили про створення Тимчасової слідчої комісії ВРУ щодо забезпечення держкордону України в районі коси Тузла [91]. До складу комісії входили 17 осіб. Проєкт постанови підтримали майже всі депутати, за винятком фракції комуністів.

Конфлікт навколо о. Тузли спричинив сплеск русофобських настроїв серед українського населення. У Львові молодь пікетувала російське

консульство з вимогами «Тузла — це Україна», а у Києві праворадикали пішли ще далі – розпочали вербування добровольців, для захисту української території. Ситуацію загострювали офіційні заяви російської влади. Так 16 жовтня, МЗС Росії попросило українських партнерів надати їм копії документів, на підставі яких Україна зробила висновок, що острів – це українська територія. Північнокавказьке регіональне прикордонне управління Росії взагалі відмовилось визнавати делімітаційні межі у Керченській протоці та на Азовському морі, стверджуючи, що Україна їх визначила без консультацій та погодження, самостійно. Глава Адміністрації Путіна, Олександр Волошин заявив українським журналістам, що Керченська протока ніколи не буде українською, а якщо треба, то Росія може залити її бетоном або просто розбомбити [80].

Саме конфлікт за о. Тузла змусив владу Росії та України укласти відому угоду від 24 грудня 2003 р. щодо Азовського моря та Керченської протоки [143, с. 148]. Попри це, конфлікт навколо Тузли не консолідував українське суспільство[126, с. 28]. Упродовж 31 жовтня – 6 листопада 2003 р. Фонд «Демократичні ініціативи» провів всеукраїнське опитування, за результатами якого лише у 18% респондентів змінилось ставлення до Росії на негативне [64, с. 1]. Якщо у Львові дії Росії оцінили вкрай негативно 62% респондентів, то у Криму позитивно факт будівництва дамби оцінили понад 48 % опитаних [5, с. 128]. Понад 55% донеччан та понад 78% мешканців Сімферополя висловили бажання жити на території Росії [42]. У 2003 р., в прямому ефірі одного з політичних ток-шоу, більшість мешканців Криму та Керчі не засуджували дії Росії. Ось як відреагувала на дії Москви одна з мешканок Керчі: Я не вважаю, що Росія порушила межі територіальних вод України, тому що, наскільки відомо на сьогоднішній день, дамба досягла межі. Це раз. По-друге, я вважаю, що це добре спланована політична провокація, кому вона на руку, ми теж прекрасно знаємо, - націонал-радикалам» [58, с. 110].

Експерт Центру конфліктології Британської військової академії Джеймс Шерр зазначав, що конфлікт навколо Тузлинської коси у Керченській протоці

спровокувала Росія, щоб з'ясувати, чи готова Україна відстоювати свої власні інтереси і які дії прийме колективний Захід [32]. Як показала практика, реакція Києва та міжнародної спільноти була млявою, що дало змогу Росії у 2014 р. анексувати Крим. Кримський політолог Д. Омельчук, аналізуючи проблему з о. Тузлою стверджував, що Росія готувала плацдарм для подальшого просування до Криму. Єдине, що Україна вивчила з конфлікту 2003 р., так це те, що на о. Тузла за два місяці побудували прикордонну заставу. На будівництво витратили 2,5 млн гривень. Була побудована велика адміністративна будівля з казармою, вежами, окремий будинок для родин військовослужбовців. Однак після анексії Криму, острів перейшов до Росії. Тривалий час на ньому знаходились бази військових водолазів. Останній командир прикордонної застави, капітан Сергій Стець, залишився вірним присязі, звільнився із військової служби. Керівник міжнародних програм центру «Номос», Дмитро Штибліков виключав повномасштабний військовий конфлікт за Тузлу у 2003 р., стверджуючи, що в Севастополі знаходились човни як російського, так і українського флоту, військові обох країн часто були сусідами, оскільки мешкали навіть в одному будинку. Війська, які могли атакувати Тузлу, опинились би під прямим вогнем берегової артилерії. За підрахунками військового експерта, загальна чисельність російської морської піхоти становила 2900 бійців. У випадку конфлікту, федерація могла перекинути повітряним шляхом до 8,5 тис. осіб [108]. Цього було явно недостатньо для проведення масштабної військової операції.

Дуже цікаві думки, щодо конфлікту за о. Тузла висловлював політолог В. Небоженко. На його думку, Росія розв'язувала внутрішні проблеми шляхом зовнішньої агресії. Криза навколо Тузли – це вічне прагнення Великого сусіда до захоплення територій малого та слабкого сусіда. Україна стала своєрідним полігоном для з'ясування стосунків між політичними елітами Росії. Конфлікт спричинив зміни й в українському політикумі. Високий рейтинг здобули брати Литвини (голова Верховної Ради та керівник Прикордонної служби) [77]. Цим

конфліктом Росія хотіла виявити, яка частина населення України та в якому регіоні підтримує її дії, а який регіон ставиться дуже негативно.

Інший політичний експерт, Т. Станова, ведучий експерт Центру політичних технологій, стверджує, що українській владі дуже потрібні успіхи, на тлі всіх внутрішніх розбіжностей, проблем економічної політики, скандалів. Конфлікт 2003 р. згуртував український політикум у протистоянні з агресивним сусідом України. На її думку, конфлікт був вигідний передусім, українському та російському політикуму [115].

Конфлікт за український острів Тузла, що мав місце у вересні-жовтні 2003 р., став «грою м'язів Росії», втіленням імперських амбіцій Кремля, спробою змінити становище Керченської протоки, узяти її під контроль. До повномасштабної війни справа б скоріш не дійшла, а ось до локального конфлікту було недалеко. Ситуацію вдалось вирішити лише за втручання вищого керівництва Росії та України, в особі голів держав.

3.3. Протистояння 2018 р.

2014 р. став доленосним не лише для України, українсько-російських відносин, але й ситуації у Східній Європі, міжнародних стосунках в цілому. У світі розпочалось нове протистояння, після завершення у 1991 р. холодної війни. У Росії, у Сочі проходили Зимові олімпійські ігри. В Україні у лютому розпочалось криваве протистояння між опозиційними силами, які підтримувало населення та керівним режимом В. Януковича. Протистояння (Євромайдан, Революція Гідності), розпочалось після того, як Президент України восени 2013 р. відмовився підписувати асоціацію між Україною та Євросоюзом. В результаті збройних сутичок між мітингувальниками та силовиками, загинуло понад 100 цивільних осіб (Небесна сотня), хоча це офіційна статистика і жертв може бути значно більше. Результатами протиборства стала втеча В. Януковича до Росії, зміна влади в Україні. Новий прем'єр-міністр, Арсеній Яценюк 21 березня 2014 р. підписав угоду про політичну асоціацію з Європою, а 27 червня

новий президент, Петро Порошенко, підписав економічну частину угоди. Україна взяла курс на ЄС та НАТО. Такий розвиток подій не влаштовував Росію. У березні 2014 р. Москва анексувала Крим, а у травні розпочала бойові дії на Донбасі, підтримуючи місцевих сепаратистів. У лютому 2019 р. Верховна Рада закріпила в Конституції України Курс на вступ до НАТО та Євросоюзу [57].

Тепер слід повернутись до проблем, пов'язаних з Керченською протокою. Після анексії Криму, серед російських можновладців розглядались варіанти як спорудження мосту через Керченську протоку, так і прокладення підземного тунелю [114]. 15 травня 2018 р. відбулось урочисте відкриття Керченського мосту, довжиною понад 227 м. За офіційними даними, на будівництво моста було витрачено близько 228 млрд рублів [100, с. 117]. Анексія Криму «коштувала» для Росії понад 179 млрд доларів США. Однак, спорудивши міст, Росія, фактично, отримала контроль над Азовським морем та Керченською протокою. Загрозу для мосту створюють природні фактори – сейсмічність сектору, грязьовий вулканізм, шість водоносних горизонтів, шторми на морі [73]. Окрім того, лише у Москві відомі технології за якими зводився міст і не факт, що вони є передовими.

Загострення конфлікту навколо Азово-Керченської акваторії почалося в березні 2018 р., після затримання українськими прикордонниками кримського риболовецького судна «Норд», що йшло під російським прапором, за порушення встановлені України порядку перетину кримського кордону [97]. Росія у відповідь звинуватила Україну в «державному піратстві» і пообіцяла дати «жорстку відповідь», а незабаром після затримання «Норду» посилила огляд суден, що проходили через Керченську протоку. Мотивуючи свої дії боротьбою з піратством та українськими екстремістами, які намагаються завдати шкоди Кримському мосту. Серед російського керівництва обговорювались плани постійного перебування в Азовському морі [130]. За заявами української сторони, до вересня 2018 р. у протоці було затримано на

тривалий термін понад 200 суден, включаючи 120 човнів Євросоюзу. Україна теж заявила, про посилення своєї військової присутності в Азовському морі.

У вересні 2018 р. до Азова через Керченську протоку прибули українські кораблі управління «Донбас» і буксир U830 «Корець. Кораблі ВМС України пройшли протоку в супроводі російських суден під керуванням російського лоцмана. Військово-морські сили України заявили, що 20 вересня російський корабель «Приазов'я» скоїв надмірне зближення з українськими судами, а 21 вересня російський винищувач Су-27 небезпечно наблизився до літака Ан-26 ВМС України, який виконував планове завдання над Чорним морем. У жовтні 2018 р. українська сторона повернула Росії сімох моряків «Норду» натомість Росія передала сімох членів екіпажу затриманого у травні риболовецького човна ЯМК-0041.

Розв'язка протистояння між українською та російською сторонами відбулась 25 листопада 2018 р. У цей день, кораблі українського флоту у складі двох малих броньованих артилерійських катерів «Бердянськ» (лейтенант Роман Мокряк) і «Нікополь» (старший лейтенант Богдан Небилиця) та рейдового буксира «Яни Капу» (старшина Олег Мельничук) здійснювали плановий перехід з порту Одеси до порту Маріуполь Азовського моря. На човнах находилось 24 військовослужбовці України [121, с. 123]. Російська сторона стверджувала, що були два офіцери контррозвідки СБУ — Андрій Драч та Василь Сорока. Українська сторона заздалегідь повідомила про маршрут човнів росіян.

За твердженням російської влади, б 16:40 російські прикордонники виявили у виключній економічній зоні поблизу Криму на видаленні 28-30 миль на південний-схід від мису Меганом човни ВМС України: судно забезпечення «Горлівка» (бортовий номер U-753) і буксир «Яни Капу», що рухалися на північний схід в напрямку Керченської протоки; при підході цієї групи судів до територіальних вод о 21:30 російський прикордонний сторожовий катер ПСКА-302 повідомив їх, що «для перетину державного кордону Російської Федерації» і входу в Керч-Єнікальський канал необхідна подвійна подача заявки до

Морської адміністрації Керченського порту за 48 і 24 години та підтвердження за 4 години, чого кораблями ВМС України зроблено не було. Від корабельної групи ВМС України була отримана відповідь, що нею не планується перетин державного кордону РФ і прохід Керченською протокою [82]. О 22:23 ПСКА-302 повідомив українській корабельної групи, що район в територіальному морі на підході до Керченської протоки з боку Чорного моря закритий. «Горлівка» і «Яни Капу» маневрували на траверзі Керченської протоки на відстані 6-7 миль від кордону 12-мильної зони. О 03:45 25 листопада до них із західного боку підійшли «Нікополь» і «Бердянськ» і здійснили заправку паливом з «Горлівки». Згідно української версії подій, об 04:58 25 листопада береговий пост ФСБ Росії, морські порти Керч і Кавказ отримали повідомлення про намір пройти через Керченську протоку, але відповіді українські кораблі спочатку не отримали та продовжили рух. При цьому катер «Бердянськ», за твердженнями влади України, був готовий прийняти на борт російського лоцмана і «діяти згідно з планом» [6]. Об 05:50 командир «Бердянська» повідомив командиру ПСКА-302, що відповідно до положень договору між Росією та Україною від 24 грудня 2003 р. українські судна мають право на свободу судноплавства. О 06:30 командир ПСКА-302 повідомив командиру «Бердянська», що потрібно подати заявку на прохід протоки за 48 і 24 години та підтверджується вона за 4 години. Російська сторона стверджувала, що українці не виконали умови подання заявок, тож їм було заборонено прохід, натомість екіпажі човнів продовжили рух, ігноруючи заборону. Два російських прикордонні човни «Дон» і «Смарагд» о 07:20 зажадали по радіо покинути територіальні води, але відповіді не отримали. При спробі підходу до Керченської протоки українські кораблі були перехоплені прикордонними катерами Берегової охорони Прикордонної служби ФСБ Росії. Прикордонний човен «Дон» скоїв таран українського буксира «Ян Капу» [116]. Згідно з інформацією української сторони, Росія грубо порушила Конвенцію ООН від 1982 р. та Угоду від 2003 р. За повідомленням Пресцентру командування ВМС України, були пошкоджені один з двох головних двигунів, обшивка і леєрне огородження буксира,

втрачений рятувальний пліт. Росія кинула проти трьох українських човнів прикордонні катери «Соболь», «Дон», «Ізумруд», катер «Мангуст», 2 гелікоптери Ка-52, 2 літаки Су-25 та один Су-30. Українська сторона повідомляла, що гелікоптер випустив дві ракети у бік українських човнів. Рух протокою було закрито (на мілину посаджено танкер). За повідомленням ФСБ, о 18:30 українські кораблі знялися з дрейфу і почали прорив на вихід з 12-мильної зони зі швидкістю 20 вузлів (бронекатера) і 8 вузлів (буксир) [112, с. 14]. «Дон» і «Смарагд» почали їх переслідування, вимагаючи зупинитися по радіо, а також подаючи звукові, світлові та піротехнічні сигнали. Переслідування тривало до 20:42, коли «Ізумруд» повідомив, що відкриє попереджувальний вогонь у разі ігнорування вимог. Через 3 хвилини «Ізумруд» з дистанції 2 кабельтових (близько 370 м) відкрив попереджувальний вогонь в бік групи трьох українських кораблів. Згідно з висновком балістичної експертизи, проведеної в Україні, катер «Бердянськ» отримав найбільшу пробоїну в броньованому борту внаслідок попадання бронебійного снаряда, випущеного вертольотом ВМФ РФ Ка-52, про що свідчать значні розміри пробоїни [53]. Через 3 хвилини «Бердянськ» ліг в дрейф, а його командир вийшов в ефір, повідомив про поранених на борту і зробив запит про допомогу. Бронекатер був затриманий «Смарагдом» об 21:06, з нього були зняті 7 українських моряків, в тому числі троє поранених, яким було надано першу допомогу. За даними російської сторони, прикордонні човни Росії відкрили вогонь, коли українські судна знаходились у територіальних водах Криму. За даними української сторони, вогонь був відкритий, коли човни знаходились у нейтральних водах. За повідомленням ФСБ, буксир «Яни Капу» був зупинений і затриманий «Доном» о 21:15; бронекатер «Нікополь» був зупинений в 12-мильній зоні вертольотом Ка-52 о 21:27 [82]. Затримання «Нікополя» здійснив «Дон» о 23:21. О 00:40 26 листопада поранені були доставлені до Керчі та спрямовані на лікування в першу Керченську міську лікарню. Українські човни були теж направлені до Керчі. За даними української сторони, під час інциденту поранення отримали від 3 до 6 українських моряків, човни ВМС

України захоплював російський спецзагін [116]. В одного з моряків відірвало пальці руки. 28 листопада Севастопольський суд арештував усіх українських моряків на 60 діб, інкримінуючи останнім незаконний перетин кордону групою осіб, за попередньою домовленістю. 17 квітня 2019 р. Лефортовський суд Москви продовжив термін арешту до 24 та 26 липня [102]. 7 вересня 2019 р., в рамках обміну полоненими, Росія повернула Україні моряків, а 18 листопада – захоплені човни.

Значно більше розголосу, ніж сам інцидент, набули наслідки сутички 25 листопада. РНБО України зібралась на термінове засідання, під час якого було узгоджено запровадити воєнний стан в окремих областях України. 26 листопада Верховна Рада проголосувала за введення воєнного стану у 10 областях України (Вінницька, Луганська, Донецька, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Запорізька, Чернігівська, Херсонська) до 26 грудня 930 днів). Воєнний стан запровадили у тих областях, які межують з Росією або мають вихід до Придністров'я. Багато політичних експертів стверджували, що запроваджуючи воєнний стан, П. Порошенко прагнув відтермінувати вибори президента України, що відбулись навесні 2019 р. 26 листопада Генштаб ЗСУ на брифінгу, класифікував дії Росії як акт збройної агресії, під час якої був порушений Договір 2003 р., Сторінки 17, 36, 37, 95 та інші Конвенції ООН.

Бурхливою була міжнародна реакція на конфлікт у Керченській протоці. На засіданні Радбезу ООН, 26 листопада 2018 р., сім країн (включаючи США та Велику Британію) виступили проти Росії, чотири утрималися, а Росію підтримали Китай, Казахстан та Болівія. Лондон звинуватив Росію у прагненні отримати повний контроль над Азовським морем. Франція назвала конфлікт прямим наслідком «анексії Росією Криму». Міністр МЗС Росії, Сергій Лавров звинуватив Україну в порушенні міжнародного права, кордонів Росії, у провокації. На думку російського міністра, Київ цілеспрямовано пішов на провокацію, аби залучитись підтримкою Заходу, спричинив новий виток санкцій проти Росії, намагався спровокувати Росію на військовий конфлікт [62]. В ООН закликали сторони провести перемовини, не допустити ескалації

конфлікту, а українських моряків назвали військовополоненими. Генсек НАТО, Єнс Столтенберг закликав Росію забезпечити безперешкодний доступ до українських портів [93]. Влада США поклала усю відповідальність за конфлікт на російську сторону. Голова американської делегації на міністерській зустрічі ОБСЄ В. Мітчел під час спеціальної дискусії щодо мілітаризації окупованого Криму, Чорного та Азовського морів заявив, що Росія спровокувала конфлікт навмисне [26]. Американська сторона наголошувала на тому, що, по-перше, Україна не могла порушити територіальних вод сусідньої держави, оскільки Крим – це українська територія. По-друге, українські човни не відкривали вогонь, на відміну від російських човнів та ВПС. Генсек сказав, що застосування сили російською стороною не має виправдань. Голова Європейської Ради Дональд Туск, засудив дії Росії, закликав Кремль повернути човни та моряків, відкрити Керченську протоку для вільного проходу суден. Засудили дії України й у США. Франція висловила підтримку територіальній цілісності України [127]. Керівництво Великої Британії теж закликало Росію звільнити моряків, гарантувати вільний прохід через Керченську протоку. Президент Польщі, А. Дуда, після консультацій з українським колегою, закликав посилити санкції супроти Росії. З жорсткою критикою дій Росії виступили Литва, Естонія, Латвія, Канада, Австралія. 10 травня 2019 р. розпочались відкриті слухання Міжнародного трибуналу ООН, щодо захоплення Росією човнів та їх екіпажів. 25 травня трибунал виніс рішення, що Росія має негайно звільнити три судна та усіх членів екіпажу.

На думку багатьох російських військових експертів, Росія побоювалась того, що українські човни завдадуть удару по опорах Керченського моста, який віднесено до стратегічних об’єктів федерації, тому його посилено охороняють [116]. Російські силовики вбачали в діях українців диверсію та провокацію.

Інцидент в Керченській протоці став приводом до інформаційного протистояння. Російське телебачення демонструвало кадри з допиту українських моряків, де вони на камеру визнавали те, що порушили кордон Росії. Натомість на українському телебачені демонстрували новини, програми,

де дії Росії трактувались як черговий акт агресії, чим було зумовлено рішення РНБО щодо введення воєнного стану в окремих областях України. Російська сторона наголошувала на тому, що до провокації 25 листопада мали відношення не лише українські політики та військові, а й військове командування НАТО. Згадувалось прізвище відставного генерала збройних сил США, Джона Абізаїда який отримав прізвище «Божевільний араб», що раніше очолював Центральне командування США, мав досвід проведення військових операцій у 27 країнах (у тому числі Боснія, Гренада, Ірак), очолював Вест-Пойнт [4]. Чотиризірковий генерал (генерал армії) був військовим консультантом міністра оборони України, Степана Полторака. В російських джерелах також наголошувалось на тому, що напередодні інциденту, заступник міністра оборони України з питань європейської інтеграції генерал-лейтенант А. Петренко і командувач військово-морськими силами адмірал І. Воронченко відвідали базу королівських ВМС в Портсмуті, а в той самий час міністр оборони України С. Полторак зустрічався в Лондоні з начальником штабу оборони Великобританії генералом Н. Картером і держсекретарем з питань оборони Великобританії Г. Вільямсоном [107]. На початку січня 2019 р. до Чорного моря прибув десантний човен ВМС США «Fort McHenry».

Аналітик та журналіст Л.Петренко наголошує на тому, що провину російської сторони можна простежити за допомогою супутникових знімків, записів радіоперехоплення, відеозаписів. Аналітик проводить аналогію між подіями в Керченській протоці 2017 р. та інцидентом, що трапився восени 1983 р., коли радянський винищувач збив південнокорейський авіалайнер Boeing 747 над Сахаліном. В результаті авіакатастрофи загинуло 246 пасажирів та 23 члени екіпажу [89]. На пресконференції, керівник російського Генштабу, маршал Микола Огарков стверджував, що збитий літак порушив повітряний простір СРСР. На що японський журналіст надав аудіо запис перемовин перемовини пілотів з командуванням. Пресконференція завершилась скандалом. Російський військовий експерт Олександр Артамонов зазначав, що українські військові можуть застосувати проти Керченського мосту американські списані фрегати

«Олівер Хазард Перрі». Такий човен може нести кілька десятків ракет різного калібру, гармату, декілька торпедних апаратів. На думку експерта, міст витримає удари й таких човнів, оскільки будівельники врахували, що об'єкт можуть таранити навіть за допомогою брандерів (човнів заповнених вибухівкою), тож були укріплені опорні конструкції [19]. Артамонов стверджує, що російські військові охороняють суходіл, море та повітря в секторі Кримського мосту. Поблизу мосту чергують зенітно-ракетні комплекси «Панцир», «Тор», «Бук-М2» і новітні ЗРК С-400 «Тріумф». У березні 2019 р. очільник Росгвардії, генерал армії Віктор Золотов, повідомив, що в Керчі сформована спеціальна бригада Національної гвардії РФ для охорони Кримського моста. Об'єкт охороняють також винищувачі Су-27 і протичовновий літак Іл-38. Вони регулярно патрулюють район навколо мосту. У 2018 р., керівник РНБО Олександр Турчинов зазначав, що після 2014 р. Кримський півострів був сильно мілітаризований. У Криму створений потужний 22-й армійський корпус, постійно нарощуються сили Чорноморського флоту, перекинута частина сил Каспійської флотилії. Ракетні частини РФ, що розташовані у Криму, можуть завдавати потужні удари по об'єктах, що розташовані на території України. За оцінками Турчинова, для проведення військових операцій в Азовському морі росіяни можуть використовувати значну кількість десантних кораблів, а також кораблі класу «Буян-М», що мають на озброєні крилаті ракети [75]. Так чи інакше, аналізуючи думки різноманітних експертів та аналітиків, можна стверджувати, що Україна має засоби для завдання удару по Керченському мосту. Це зокрема й авіація, й реактивні системи залпового вогню, ракети. Однак, якщо Україна завдасть удару по мосту, то Росія, однозначно, завдасть удару у відповідь [36]. Таким чином може розпочатись повномасштабний військовий конфлікт між Україною та Росією.

Розглядаючи конфлікт 2018 р. у Керченській протоці слід зазначити, що конфлікт був спричинений російською стороною, яка атакувала українські човни у спільних територіальних водах. Конфлікт засвідчив й те, що російська

влада прагне перетворити Азовське море на виключно внутрішню водойму Росії, заради цього ігнорує нормами міжнародного права. Міжнародна спільнота засудила дії Росії, а трибунал ООН зажадав звільнення українських моряків.

Підсумовуючи питання Керченської протоки можна констатувати, що протистояння між Україною та Росією назрівало ще у 1990-х рр., загострилось у 2003 р. (конфлікт за о. Тузла), та переросло у конфлікт у 2018 р. Керченська протока, відповідно до міжнародного права та українсько-російських угод, знаходиться у спільному користуванні Росії та України. Однак після анексії Криму у 2014 р., Росія узяла під контроль обидва береги протоки, тому контролює її. Оскільки Керченська протока є ключем до Азовського моря, хто контролює її, той контролює й водойму.

ВИСНОВКИ

Автор дослідження вважає за доцільним розподілити історіографію за окремими тематичними блоками. 1) Праці дослідників, які вивчали правовий статус Азовського моря (Г. Копачинська, Н. Сіцінський, Т. Гайдабрус, І. Панченко, А. Чернявський, О.Романуха, інші). 2) Праці дослідників, у яких досліджується правовий статус Керченської протоки (Т. Папян, С. Кузнецов, Т. Аверочкіна, О. Марусяк, Г. Анцилевич). 3) Роботи, у яких мова йде про конфлікт за о. Тузла (М. Жирохов, П. Новіков, Л. Петренко, інші), 4) Дослідження, у яких вивчається конфлікт 2018 р. у Керченській протоці (К. Зеленюк, С. Басараб, І. Іхватенко). Паралельно з українськими дослідниками, подаються думки російських дослідників та аналітиків (А. Баранов, С. Гландін, Т. Станова та інші). У чому спільні думки російських та українських дослідників, так це те, що Азовське море та Керченська протока знаходяться у спільному користуванні двох країн. Українські дослідники зазначають, що проблема використання Керченсько-Азовської акваторії виникла одразу після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності у 1991 р. На думку більшості українських дослідників, акваторії слід надати міжнародного статусу, добитись встановленню чітких кордонів на морі. Українці фахівці зазначають, що Росія блокує Азовське море та перетворила море, фактично, на свою внутрішню водойму. Російські дослідники вважать дії Росії правомірними.

Якщо ж говори про джерельну базу дослідження, то варто згадати насамперед про головний документ, який регулює відносини між двома країнами у Керченсько-Азовській акваторії – угоду від 2003 р. Важливим є морська Конвенція ООН від 1982 р. Серед джерел слід виокремити спогади політиків, експертів та інших посадовців. Джерелами, спираючись на які можна досліджувати дану проблематику, є також матеріали преси, інтернету.

Характеризуючи правовий статус Азовського моря варто сказати, що базовим документом, у якому визначено цей статус, є Угода між Росією та

Україною про спільне використання Азовського моря та Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. Згідно з угодою, зазначені гідрооб'єкти знаходяться у спільному використанні двох держав, визначені як територіальні. Україна прагне здійснити поділ Азовського моря, проти чого рішуче виступає Росія, оскільки у випадку справедливого поділу їй дістанеться менша частина моря. Усі спірні питання повинні вирішуватись за спільною згодою двох сторін. Багато експертів зазначає, що Азовське море можна «поділити» за Конвенцією ООН 1982 р.

Описуючи блокаду Азовського моря російською стороною варто згадати, що така блокада стала можливою після того, як у 2014 р. Росія анексувала Крим, а у 2018 р. увела в експлуатацію Керченський міст. У Азовському морі фактично риболовлю контролює Російська Федерація. За даними української влади, в Азовському морі запаси природного газу становлять понад 10 млрд кубометрів. Російські паливні компанії ведуть активну розвідку шельфу. Та найболючіше по Україні б'є блокада українських портів Бердянськ та Маріуполь, завдаючи Україні величезних фінансових збитків, українським підприємствам. Україна щороку отримує мільярдні збитки. На думку більшості експертів, аби усунути цю проблему, Україні слід переглянути угоду 2003 р., звернутись по допомогу до міжнародних інституцій, організувати супровід цивільних човнів військовими суднами.

Як і Азовське море, Керченська протока знаходиться у спільному використанні Росії та України. До 2014 р. Україна контролювала Керч-Єнікальський канал (за його ремонт відповідала адміністрація порту Керч). Після анексії Криму та відкриття Керченського мосту, Росія фактично контролює рух протокою, на власний розсуд встановлюючи правила проходу суден через неї. Аналітики стверджують, що аби розв'язати собі руки, Україна повинна надати Керченській протоці статус міжнародного водоймища.

Розглядаючи конфлікт навколо о. Тузла у 2003 р. варто сказати, що на думку багатьох аналітиків, це була «проба сил», Росія намагалась розвідати, які сили може залучити Україна у випадку ймовірного конфлікту. Конфлікт

розпочався з того, що у 2003 р., за розпорядженням губернатора Краснодарського краю, російські будівельники почали самовільно, без погоджень з українською стороною, споруджувати насип у напрямку о. Тузла. Протистояння було зупинено після особистих перемовин президентів двох країн. Його результатом стало підписання угоди від 2003 р. про спільне використання Азовського моря і Керченської протоки двома країнами.

Розкриваючи конфлікт 2018 р. у Керченської протоки, описуючи його передумову, причини, перебіг та наслідки, варто сказати що це стало продовження протистояння 2014 р., коли Росія окупувала Крим. Далі розпочалось будівництво Керченського моста, після відкриття якого, з'явились певні обмеження для габаритів суден, які мають проходити під мостом. У вересні 2018 р. до Азова через Керченську протоку прибули українські кораблі «Донбас» і буксир U830 «Корець». Відбулось кілька інцидентів (зближення літаків обох країн, тривалі перевірки українських човнів). Розв'язка протистояння відбулась 25 листопада 2018 р., коли два українські артилерійські катери «Бердянськ» і «Нікополь» та рейдовий буксир «Яни Капу» здійснювали плановий перехід з порту Одеси до порту Маріуполь Азовського моря. На човнах находилось 24 військовослужбовці України. Російська сторона не впустила човни через Керченську протоку, розпочала їх переслідування та застосувала проти української сторони зброю, внаслідок чого кілька моряків отримали поранення. Росія арештувала моряків та судна. За російською версією, українці порушили умови проходу через протоку, порушили кордони Росії. Хоча міжнародна спільнота жорстко засудила дії Росії, наклала на країну нові санкції, а українських військовослужбовців визнала військовополоненими. 7 вересня 2019 р., в рамках обміну полоненими, Росія повернула Україні моряків, а 18 листопада — захоплені човни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Азовская копилка полезных ископаемых URL: http://kimmeria.com/kimmeria/feodosiya/nature_azov_7.htm (дата звернення 05.04.2021)

2. Азовська криза: 20 суден заблоковані біля Керченської протоки. 28 листопада 2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-46375761 (дата звернення 05.04.2021)

3. Анцелевич Г. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: Навч. посіб. Для студ. вищ. навч. закл. / Г. О. Анцелевич; УАЗТ. – Київ: Зовнішня торгівля, 2006. 338 с.

4. Апулеев И. Война с Украиной: Киеву пообещали ответ за атаку на Крымский мост. 29.05.2019 URL: https://www.gazeta.ru/army/2019/05/29/12381745.shtml (дата звернення 06.05.2021)

5. Артимишин П. Суспільно-політичні процеси в Російській Федерації та російсько-українські відносини в українській громадській думці (2000 – 2012). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018. 300 с.

6. Балачук И. Муженко: Украинские моряки готовы были взять российского лоцмана. 30 ноября 2018. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/11/30/7199781 (дата звернення 07.05.2021)

7. Баранов А. Проблемы Урегулирования пограничного конфликта между Российской федерацией и Украиной в Керченском проливе//Человек. Сообщество. Управление. 2012. №1. С.104 - 114.

8. Басараб С. Російська крапля підлості в морі…Азовському//Військо України. Жовтень 2018. №10. С.16 - 22.

9. Бєлова О. І. Деякі аспекти міжнародно-правової сутності морської політики України (цілі, принципи, задачі та пріоритетні напрями реалізації) / О. І. Бєлова. Підприємництво, господарство і право : наук.-практ. журн. 2007. № 3 (135). С. 145 - 148.

10. Березовский Г. Вечный конфликт: кому достанется Азовское море 22.10.2018 URL: https://www.gazeta.ru/politics/2018/10/22_a_12030151.shtml (дата звернення 07.05.2021)

11. Бистрова А.Р. Керченська протока: проблеми не тільки екологічні, а й міжнародно-правові // Зовнішня торгівля: право та економіка. 2008. №1 (36). С.119-122.

12. Блажиєвська М. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки. Укр. часоп. міжнар. права. 2004. №1. С. 50 - 62.

13. Богдан О. В. Становлення статусу та правового режиму Азовського моря // Український часопис міжнародного права. 2004. №1. С. 46 - 49.

14. Васильев В.Я. К вопросу правового статуса Азово-Керченской акватории. Морские вести России, 2016. № 8. С. 10 - 11.

15. Вилов риби в Азовському морі виріс у чотири рази 16 квітня 2020. URL: https://agropolit.com/news/16100-vilov-ribi-v-azovskomu-mori-viris-u-chotiri-razi (дата звернення 25.05.2021)

16. Виступ Білоуса О. Г. (фракція БЮТ). Стенограма парламентських слухань «Українсько-російські відносини: сучасний стан та Перспективи», 22.10.2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення)

17. Виступ Сташевського С.Т. (блок «Наша Україна»). Стенограма парламентських слухань «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи», 22.10.2003. URL:

http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення 26.05.2021)

18. Виступ Ющенка В. А. (блок «Наша Україна»). Стенограма парламентських слухань «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи», 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення 27.05.2021)

19. Военный эксперт назвал главные угрозы Крымскому мосту со стороны Киева. 29 мая 2019. URL: https://regnum.ru/news/polit/2637351.html (дата звернення 27.05.2021)

20. Ворончeнко: Соотношение сил в Азовском море не в пользу Украины. 28 декабря 2018. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/12/28/7202544 (дата звернення 28.05.2021)

21. В Крыму планируют реконструировать канал в Керченском проливе. URL: https://ria.ru/economy/20170717/1498599666.html (дата звернення 28.05.2021)

22. ВМС Украины сформировали дивизион надводных сил в Азовском море. 09.12.2019. URL: https://interfax.com.ua/news/general/629216.html (дата звернення 28.05.2021)

23. Всупереч неодноразовим протестам Києва, у територіальних водах України в Керченській протоці продовжують будувати міст. URL: https://dt.ua/internal/azovske-ozero-kerchenskiy-mist-zakrivaye-ukrayinske-priazov-ya-254230_.html (дата звернення 29.05.2021)

24. Гайдабрус Т. М. Територіальні проблеми України в розмежуванні Азово-Керченської акваторії. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 108(1). С. 225 - 230.

25. Гландин С. Международно-правовые аспекты договорного раздела дна Азовского моря. Морское право : интернет-журн. 2007. № 1. январь, февраль, март. URL: http://www.sea-law.ru (дата звернення 29.05.2021)

26. Госдеп: недопустимо обвинять Киев в Азовском кризисе, виновна исключительно Россия. 6 декабря 2018. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2018/12/6/7090347 (дата звернення 27.05.2021)

27. Гринчак В. Острів Тузла: міжнародно-правові аспекти. Вісник Львів. Нац. ун-ту ім. І. Франка. Сер.: Юридична. 2004. Вип. 40. С. 163 - 166.

28. Губар О. РНБО: Україна посилить присутність в акваторіях Азовського та Чорного морів 06.09.2018. URL: https://www.dw.com/uk (дата звернення 25.05.2021)

29. Гудев П. Азово-Черноморский регион: новые политико-правовые реалии (Часть I). Мировая экономика и международные отношения, 2018, Т.62, № 10. С .91 - 102.

30. Дегтерев Д. А. Хартия о стратегическом партнерстве между США и Украиной. Национальная безопасность. 2011. № 1 - 2. URL: http://www.mgimo.ru/publications/?id=189635 (дата звернення 03.06.2021)

31. Денонсация соглашения с Россией по Азовскому морю: 10 аргументов за и против. 4 октября 2018. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2018/10/4/7087769 (дата звернення 03.06.2021)

32. Джеймс Шерр: если тузлинский конфликт обострится, Украине стоит обратиться прямо к США. Подробности, 9 декабря 2003. URL: http://podrobnosti.ua/91254-dzhejms-sherr-esli-tuzlinskij-konflikt-obostritsja-ukraine-stoitobratitsja-prjamo-k-ssha.html (дата звернення 05.06.2021)

33. Для чего Россия блокирует Азовское море: Жебровский назвал цель Путина. 14 августа 2018. URL: https://24tv.ua/ru/dlja_chego_rossija_blokiruet_azovskoe_more_zhebrovskij_nazval_cel_putina_n1015092 (дата звернення 05.06.2021)

34. Дмитрук В. Делімітація та демаркація державного кордону України: проблеми та пріоритети. Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2014. Випуск 8. С. 109 - 116.

35. Договір між Україною і Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки від 24 грудня 2003 року. Документ 643_205, чинний, поточна редакція. Ратифікація від 20.04.2004, підстава - 1682-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_205 (дата звернення 05.04.2021)

36. Дорош С. Як Азов і Керченська протока постраждали від анексії Криму. 16 березня 2020. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-50486941 (дата звернення 15.07.2021)

37. Дорош С. Чия вода у Керченській протоці? 28 листопада 2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-46355603 (дата звернення 15.07.2021)

38. Дорошенко В. Актуальные правовые проблемы Азово-Керченской акватории. Пробелы в российском законодательстве. 2013. № 6. С. 344 - 347

39. Драбок М. П’ять загроз Керченського мосту для України і не тільки 07.08.2017 URL: https://www.dw.com/uk (дата звернення 15.07.2021)

40. Жирохов М. Начало «гибридной войны»: как Украина отстояла остров Тузла 11.10.2020. URL: https://flot2017.com/nachalo-gibridnoj-vojny-kak-ukraina-otstoyala-ostrov-tuzla (дата звернення 20.07.2021)

41. Жирохов М. Защита с моря: какой флот нужен Украине. 8 мая 2020. URL: https://mind.ua/ru/openmind/20210723-zashchita-s-morya-kakoj-flot-nuzhen-ukraine (дата звернення 25.04.2021)

42. Житимемо у ліберальній імперії? Дзеркало тижня. Україна. 2003. № 40. 17-24 жовтня.

43. Задорожній О. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації 1991-2014: монографія. Київ: К. І. С., 2016. 560 с

44. Запасы газа на шельфе Черного и Азовского морей оценили в 50 миллиардов кубов. 31 октября 2017. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/news/2017/10/31/630674 (дата звернення 26.07.2021)

45. Запасы промысловых видов рыб в Азовском море являются постоянными, - Госрыбагентство 11.01.2017 URL:

https://propozitsiya.com/zapasy-promyslovyh-vidov-ryb-v-azovskom-more-yavlyayutsya-postoyannymi-gosrybagentstvo (дата звернення 15.07.2021)

46. Зеленюк К. На суше и на море: кто поможет Украине отбить агрессию России. 26 июля 2020. URL: https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/slabye-mesta-nashey-oborony-kto-pomozhet-ukraine-otbit-agressiyu-rossii-1465713.html (дата звернення 25.04.2021)

47. Иваневич Т. Война блокад: Россия блокирует Азов, чтобы заставить Украину «разблокировать» Крым. 26 октября 2018. URL: http://old.qha.com.ua/ru/analitika/voina-blokad-rossiya-blokiruet-azov-chtobi-zastavit-ukrainu-razblokirovat-krim/196074 (дата звернення 14.08.2021)

48. Изотов И. Запасы пресной воды под Азовским морем определят к июлю 18.03.2021 URL: https://rg.ru/2021/03/18/reg-ufo/zapasy-presnoj-vody-pod-azovskim-morem-opredeliat-k-iiuliu.html (дата звернення 19.08.2021)

49. История российско-украинских конфликтов на море: от Тузлы до NEYMA 25 июля 2019 URL: https://24tv.ua/ru/istorija_rossijsko_ukrainskih_konfliktov_na_more_ot_tuzly_do_neyma_n1184269 (дата звернення 15.07.2021)

50. Ихватенко И. Москитный флот. Украина строит военно-морские базы. 29 октября 2020 URL: https://www.svoboda.org/a/30919369.html (дата звернення 19.06.2021)

51. Іванцов О. Тузла: з ким маємо справу? (Текст обсуждения тузлинского кризиса в программе «Свобода слова», НТВ,www.ntv.ru) 31 жовтня, 2003 URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/tuzla-z-kim-maiemo-spravu (дата звернення 13.06.2021)

52. Какие корабли не смогут заходить в Азовское море после строительства Керченского моста. URL: https://delo.ua/business/kakie-korabli-ne-smogut-zahodit-vazovskoe-more-posle-stroitel-333901/ (дата звернення 11.09.2021)

53. Катер «Бердянськ» був пробитий снарядом з російського вертольота - Україна в ОБСЄ. 13.02.2020. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-

crimea/2875675-kater-berdansk-buv-probitij-snaradom-z-rosijskogo-vertolota-ukraina-v-obse.html (дата звернення 13.07.2021)

54. Коваленко А. Азовское противостояние: украинская «Гюрза» против российских катеров «Мангуст» и «Соболь». 27 сентября 2017. URL: https://uc.od.ua/columns/1533/1196975 (дата звернення 15.04.2021)

55. Конвенція ООН з морського права. URL: https:/www.zakon.rada.gov.ua/-bin/laws/main.cgi?nreg=728-14 (дата звернення 15.07.2021)

56. Конвенция о территориальном море и прилежащей зоне 1958 года / Додин Е. В., Кузнецов С. А. Женевские конвенции по морскому праву; Библиотека журнала «Торговое мореплавание» (Серия: Правовое регулирование торгового мореплавания). 1998. № 5/II. С.10-14.

57. Конституція України. Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція — Редакція від 01.01.2020, підстава - 27-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 (дата звернення 09.08.2021)

58. Копачинська Г.Проблеми формування морських кордонів в Азово-Керченській акваторії: невирішене питання українсько-російських двосторонніх відносин. Економічні інновації: Зб. наук. пр. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2011. Вип.44. С.108-115.

59. Короткий Т., Хендель Н. Міжнародно-правовий аналіз ситуації в Азовському морі та Керченській протоці. Український часопис міжнародного права. 2018. № 3. С.41-54.

60. Кравченко В. Граница: какой ценой? Дзеркало тижня. URL: http://zn.ua/POLITICS/granitsa_kakoy_tsenoy-108365.htm (дата звернення 06.07.2021)

61. Кузнецов С. Протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства: деякі аспекти визначення правового статусу та режиму / С. О. Кузнецов, Т. В. Аверочкіна. Lex Portus: юрид. наук. журн. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред. ради), Б. А. Кормич (голов. ред.), І. В. Сафін (заст. голов.

ред.), Т. В. Аверочкіна (наук. ред., відп. секр.) [та ін.]; НУ «ОЮА», ГО «МА Святий Миколай». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. №4. С.31-47.

62. Лавров про агресію РФ у Керченській протоці: Росію вже не хвилюють санкції. 26 листопада 2018 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/26/7199339 (дата звернення 15.09.2021)

63. Лизан И. Азовский кризис URL: https://www.sonar2050.org/publications/azovskiykrizis (дата звернення 07.07.2021)

64. Ліщенко Ю. Історія з Тузлою: провокація чи непорозуміння? //Високий замок. 2003. № 219 (2651). 18 листопада. С.1.

65. Любич А. Проблеми реалізації судноплавного потенціалу України (зовнішні негативні ефекти від загострень в Азово-Чорноморському регіоні для торговельного, військового та пасажирського (круїзного) судноплавства з точки зору державної політики та реалізації національних інтересів України). URL: http://www.multiprofile.com.ua/Kerch.pdf (дата звернення 15.07.2021)

66. Мажар Л. С. Азовсько-керченське розмежування (делімітація) / Л. С. Мажар. Підприємництво, господарство і право. 2011. №7. С.54-58.

67. Малышев Д. Керченский кризис и статус Азовского моря. Постсоветские исследования. Т. 2. № 2 (2019). С.982-989.

68. Манучарян Д. Економічний фронт. Війна Росії проти України в Азовському морі 20 жовтня 2018 URL: https://lb.ua/economics/2018/10/20/410415_ekonomicheskiy_front_voyna_rossii.html (дата звернення 12.07.2021)

69. Марусяк О. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти. Чернівці: «Місто», 2016. 220 с.

70. Мельцов А., Драчева Е. Международный экономико-политический статус Черного и Азовского морей: история и современное состояние. Региональные проблемы преобразования экономики. 2019. №4. С.57-63.

71. МИД: Украина не отдаст России Керченский пролив. URL: http://ru.tsn.ua/ukraina/mid-ukraina-ne-otdast-rossii-kerchenskii-proliv.html (дата звернення 11.06.2021)

72. Міхненко А. Азовське протистояння. Дії, реакції, наслідки. 26 листопада 2018. URL: https://lb.ua/world/2018/11/26/410806_azovskoe_protivostoyanie_deystviya.html (дата звернення 15.09.2021)

73. Мост через Керченский пролив можно построить только в двух местах // РБК, 19 мая 2014 URL:http://top.rbc.ru/economics/19/05/2014/924661.shtml (дата звернення 12.06.2021)

74. Мякота О. В. Загальна характеристика міжнародно-правового статусу сучасних державних кордонів України. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права : зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р.: у 2 ч. Харків, 2016. Ч.1. С.93-99.

75. Названы главные угрозы от Крымского моста для Украины. 20 июня 2018. URL: https://lenta.ru/news/2018/06/20/ugrozi (дата звернення 19.07.2021)

76. «Нептун» готов к службе 30 ноября '19. URL: https://warspot.ru/16054-neptun-gotov-k-sluzhbe (дата звернення 12.09.2021)

77. Небоженко В. Украина, Тузла и Кучма как заложники войны против Путина. 24 октября 2003. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/10/24/4375025 (дата звернення 19.05.2021)

78. Непорозуміння, яке має прояснитися. Урядовий кур'єр. 2003. №188 (2603). 8 жовтня. С.2.

79. Нестеренко І. Обґрунтування позицій України щодо делімітації Азовського моря і Керченської протоки. Актуальні проблеми міжнародних відносин. К., 2005. Вип. 54 (Ч. 2). С.75-79.

80. Новиков П. Аннексия Тузлы: зачем России остров в Керченском проливе. 23 апреля 2018. URL: https://ru.krymr.com/a/29186948.html (дата звернення 16.09.2021)

81. Общую стоимость строительства Керченского моста оценили в 228 млрд рублей. 08.07.2016. URL: https://www.kommersant.ru/doc/3032528 (дата звернення 25.07.2021)

82. О провокационных действиях кораблей ВМС Украины. 26.11.2018 URL: http://www.fsb.ru/fsb/press/message/single.htm!id%3D10438315%40fsbMessage.html (дата звернення 17.07.2021)

83. Остапенко Е. Правовой статус и режим проливов, используемых для международного судоходства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2012. 203 с.

84. Остряков Я. Проблеми та перспективи транспортного сполучення в Керченській протоці. URL: http://dc-summit.info/temy/jekonomika (дата звернення 15.09.2021)

85. Панченко І.Проблеми делімітації Азовського моря та Керченської протоки// Часопис Київського університету права. 2020. №3. С.365 - 369

86. Папян Т. Особливості правового регулювання судноплавства у керченській протоці та Керч-Єнікальському каналі. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 95(1). С.124 - 126.

87. Пахар О. Море навпіл / О. Пахар. Політика і Культура. 2000. №13. С.12

88. Перга Т. Керченский транспортный переход: геополитическое измерение проекта//Центральная Азия и Кавказ. 2015. Том 18. Выпуск 2. С.59-67.

89. Петренко Л. Наслідки керченського інциденту 27 листопада 2018 URL:https://zaxid.net/naslidki_kerchenskogo_intsidentu_n1470728 (дата звернення 15.08.2021)

90. Постанова Верховної Ради України «Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці» № 1234-IV від 23.10.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 47-48. Ст.374.

91. Постанова Верховної Ради України «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла» № 1235-IV від 23. 10. 2003. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 47-48. Ст. 375

92. Потіха А. Загострення відносин між Україною і Росією в зоні Азовського моря. Україна: події, факти, коментарі. 2018. №22. С.11-19.

93. Прес-конференція Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга після засідання Комісії Україна – НАТО. 26 Nov. 2018. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/opinions_160789.htm (дата звернення 15.08.2021)

94. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 р. №1777 – XII. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 2. Ст. 5.

95. Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці Документ n0011525-18, чинний, поточна редакція Введення в дію від 13.10.2018, підстава - 320/2018 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0011525-18#Text (дата звернення 18.06.2021)

96. Протокол засідання делегацій України та Російської Федерації по визначенню правового статусу Азовського моря і Керченської протоки та розмежуванню континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони в Чорному морі. Керч, 17 жовтня 1996 року. Документ 643_236, поточна редакція — Підписання від 17.10.1996 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_236#Text (дата звернення 25.07.2021)

97. Пудовкин Е., Атасунцев А., Серков Д. Почему у России и Украины возник конфликт в Азовском море. 26 ноя 2018. URL: https://www.rbc.ru/politics/26/11/2018/5bf7dd5f9a7947b502a63ae6 (дата звернення 26.06.2021)

98. Розенау Дж. К исследованию взаимопересечения внутриполитической и международной систем. Теория международных отношений: хрестоматия. М.: Гардарики, 2002. С.172-183.

99. Романуха О. М. Делімітація Азовського моря та Керченської протоки // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип.15. С.99-106.

100. Романуха О.М. Оформлення правового статусу сучасного українсько-російськог кордону: монографія. Кривий Ріг:ДонНУЕТ,2019. 82 с.

101. Російський варіант делімітації морського кордону позбавить Україну газоносної площі. URL: https://dt.ua/POLITICS/rosiyskiy_variant_delimitatsiyi_morskogo_kordonu_pozbavit_ukrayinu_gazonosnoyi_ploschi2.html (дата звернення 26.06.2021)

102. Російський суд продовжив арешти українським морякам. 17 квітня 2019. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-47958489 (дата звернення 26.06.2021)

103. Роснефть и ЛУКОЙЛ планируют пробурить вторую разведочную скважину на месторождении в Азовском море. 02 мая 2019 10:56 URL: https://nangs.org/news/business/rosnefty-i-lukoyl-planiruyut-proburity-vtoruyu-razvedochnuyu-skvazhinu-na-mestorozhdenii-v-azovskom-more (дата звернення 26.06.2021)

104. Руденко А., Ивануха М.Задолго до 2014? Как Россия готовила оккупацию Крыма URL: https://ru.krymr.com/a/krym-2014-rossiya-okkupatsiya/31111879.html (дата звернення 26.08.2021)

105. РФ значно посилила блокування українських портів Азовського моря, - Клименко. 19 жовтня, 2019 URL: https://day.kyiv.ua/uk/news/191019-rf-

znachno-posylyla-blokuvannya-ukrayinskyh-portiv-azovskogo-morya-klymenko (дата звернення 26.09.2021)

106. Рябцев В. Н. Геополитические особенности Черноморско-Каспийского региона в условиях постбиполярного мира. Ростов н/Д: Изд-во Сев.-Кав. НЦВШ, 2007. 172 с.

107. Самойленко Д. Кто надоумил Киев на керченскую провокацию? URL: https://odnarodyna.org/content/kto-nadoumilkiev-na-kerchenskuyu-provokaciyu (дата звернення 30.06.2021)

108. Самохвалова Л. Местный эксперт Штыбликов рассказал об аннексии Севастополя и оккупации Тузлы. 3 сентября 2009. URL: https://sevastopol.su/news/mestnyy-ekspert-shtyblikov-rasskazal-ob-anneksii-sevastopolya-i-okkupacii-tuzly?qt-news_feed_fast=2&page=2 (дата звернення 29.06.2021)

109. Семенова И. Пробная война. 15 лет назад Россия попыталась захватить украинский остров Тузла 29 сентября 2018 URL: https://nv.ua/ukraine/events/probnaja-vojna-15-let-nazad-rossija-popytalas-zakhvatit-ukrainskij-ostrov-tuzla-2496372.html (дата звернення 30.06.2021)

110. Сербенко Н. К вопросу об использовании Керченского пролива или почему российскоукраинский договор нарушает международное право? Независимый аналитический центр геополитических исследований «Борисфен Интел». URL: http://bintel.com.ua/ru/article/kerch (дата звернення 31.06.2021)

111. Сіцінський Н. Пріоритетні напрями щодо завершення договірно-правового оформлення сухопутної ділянки українсько-російського державного кордону України. Інвестиції: практика та досвід : Аналіз. Прогнози. Коментар. 2014/2. №14. С.151-154.

112. Скаридов А.Военная и правоохранительная деятельность в контексте приминения вооруженных сил для охраны государственной границы на море. Океанский менеджмент №2(5) 2019 Специальный выпуск «Дело № 26» С.4-29.

113. Спільна заява про делімітацію морських просторів в Азовському та Чорному морях, а також у Керченський протоці 12.06.2012. URL: http://news.yurist-online.com/news/president/10142 (дата звернення 31.06.2021)

114. Стало известно, кто будет строить мост через Керченский пролив. Корреспондент.net, 30 января 2015 URL: http://korrespondent.net/world/russia/3472966-stalo-yzvestno-kto-budet-stroyt-most-cherez-kerchenskyi-prolyv-smy (дата звернення 28.07.2021)

115. Станова Т. Тузла: политическая провокация 18.07.2005. URL: https://ria.ru/20050718/40926209.html (дата звернення 26.06.2021)

116. Столкновение в Керченском проливе: ранены шесть украинских моряков, захвачено два корабля, один - заблокирован. 25 ноября 2018. URL: https://nv.ua/ukraine/events/stolknovenie-v-kerchenskom-prolive-raneny-shest-ukrainskikh-morjakov-zakhvacheno-dva-korablja-odin-zablokirovan-2509446.html?utm_source=set_lang (дата звернення 29.08.2021)

117. Стратегія Військово-Морських Сил Збройних Сил України 2035. 11 січня 2019. URL: https://navy.mil.gov.ua/strategiya-vijskovo-morskyh-syl-zbrojnyh-syl-ukrayiny-2035 (дата звернення 23.05.2021)

118. Стратегія і тактика, стан національної безпеки України / за заг. ред. акад. НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. Київ: Нац. центр з питань євроатлантичної інтеграції ; Ін-т проблем нац. безпеки РНБО України, 2006. Вип. 35. 366 с.

119. Суржин А.С. Международно-правовой режим Черного моря (включая Азово-Керченскую акваторию и Черноморские проливы). Дисс. канд.юр.наук. Москва, РУДН, 2011. 239 с.

120. Толстов С. Україна і Росія: новий ракурс. Зовнішні справи. 2008. №3. С.23-27.

121. Топольніцький В. Урегулювання питання проходу кораблів військово-морських сил збройних сил України через Керченську протоку під час збройного конфлікту. Юридичний бюлетень. 2019. Випуск 10. С.119 - 129.

122. Тропін З. Як Україні юридично протистояти Росії в Азовському морі або чи не настав вже час перетворити Крим на острів? 11.05.2019 URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/yak-ukrayini-yurydychno-protystoyaty-rosiyi-v-azovskomu-mori-abo-chy-ne-nastav-vzhe-chas-peretvoryty (дата звернення 29.05.2021)

123. Трюхан М. О. Неврегульованість державного кордону України. Круглий стіл «Зовнішні і внутрішні перешкоди вступу України в НАТО». Ін-т Росії, 22 черв. 2007 р. С.15 - 25.

124. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про торгове судноплавство від 8 лют. 1995 р. Офіц. сайт Верхов. Ради України [Електронний ресурс]. URL: https://www.rada.gov.ua (дата звернення 26.04.2021)

125. Угода між Державним комітетом України з рибного господарства та рибної промисловості та Комітетом Російської Федерації з рибальства з питань рибальства в Азовському морі Документ 643_174, чинний, поточна редакція — Підписання від 14.09.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_174#Text (дата звернення 26.04.2021)

126. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / за ред. Н.Паніної. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. 94 с.

127. Франція: ніщо не виправдовує застосування сили з боку Росії 26 листопада 2018. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/11/26/7089896 (дата звернення 26.09.2021)

128. «Хохлы, мы вас топили и топить будем», - украинские рыбаки просят у власти защиты от произвола пограничников РФ. ФОТО-репортаж + ВИДЕО. 17.08.13 URL: https://censor.net/ru/video_news/250636/hohly_my_vas_topili_i_topit_budem_ukrainskie_rybaki_prosyat_u_vlasti_zaschity_ot_proizvola_pogranichnikov (дата звернення 26.06.2021)

129. Чекаленко Л. Україна – Росія: проблемні питання «стратегічного» партнерства / Л.Чекаленко. Персонал. 2006. №4. С.30 - 35.

130. ЧФ рассматривает вопрос постоянного присутствия в Азовском море 03.04.2018 URL: https://ria.ru/20180403/1517793973.html (дата звернення 26.04.2021)

131. Чернявський А.Л. Міжнародно-правові проблеми визначення статусу Азовського моря та Керченської протоки. Правовий вісник Української академії банківської справи. 2012. № 2. С.89 - 94.

132. Чернявський А.Л. Правовий статус та режим використання Азовського моря і Керченської протоки. Морское право: актуальные вопросы теории и практики. Одесса: [б. и], 2005. Вып. 2. С.48 - 51.

133. Чуклина Э. Проблема делимитации Азовского моря: ретроспективный взгляд и варианты решения. Крымский научный вестник, № 4 (25), 2019 С. 77 - 84.

134. Шемякін О. Азовське море та Керченська протока: реалії сьогодення / О. Шемякін. Право України. 1998. № 12. С.113-118.

135. Юнусов Р. Украина и Россия: противостояние усиливается. URL: https://kontinent.org/article_rus_494c334a0fe20.html (дата звернення 24.06.2021)

136. Юрченко О. Керченська протока та загрози Росії: до чого готуватися Україні. 06 Лютий 2020. URL: https://ua.krymr.com/a/kerchenska-protoka-i-zahroza-rosii-do-choho-hotuvatysia-ukraini/30421145.html (дата звернення 22.09.2021)